

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

Чернигов

Шюрбана

**ЛИСТИ
МИХАЙЛА ТА МАРІЇ
МОГИЛЯНСЬКИХ
ДО ІЛЛІ ШРАГА
(1907-1917 рр.)**

Мих. Могилянський

*... о ва...
... як...
... "и какъ нашъ зацурникъ сир...
... сообщать Вамъ, что здѣсь прокуре...
... что содержится въ огу...
... какъ...
... и было...
... наказаніе...
... о. В. Еваркаго. Но окончательн...
... рожденъ. Слѣдственно сообщу о томъ, какъ...
... рожденіе. Но слушай, было ордѣ...
... вѣдѣно (Шолов...
... и др.) - случается 30-го/ноя...
... здоровъ и всею душою...
... Мих. Могилянський*

**Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка
Інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського**

**ЛИСТИ
МИХАЙЛА ТА МАРІЇ МОГИЛЯНСЬКИХ
ДО ІЛЛІ ШРАГА
(1907–1917 рр.)**

Чернігів – 2014

УДК 821.161.2–6:94(477)*1907/1917"

ББК 63.2(4Укр)6–8

Л 63

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 6 від 29.01. 2014 р.).

Рецензенти:

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Ляшко Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (м. Київ).

Науковий редактор:

Турченко Федір Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету, Заслужений діяч науки і техніки України.

Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.): Наукове видання / Упорядкування, передмова, примітки Т. П. Демченко, С. Г. Іваницької. – Чернівці: Просвіта, 2014. – 144 с.

Книга являє собою перше наукове видання листів адвоката, публіциста, літературного критика й письменника М. М. Могилянського (1873–1942) та його матері Марії Миколаївни (1855–1918) до відомого громадсько-політичного діяча І. Л. Шрага (1847–1919), написаних у 1907–1917 рр. У вступній статті відтворено історію родини М. М. Могилянського, головні факти його біографії, провідні ідеї світогляду, творчі здобутки у царині публіцистики й художньої літератури, стосунки з І. Л. Шрагом, у контексті доби проаналізовано зміст пропонуваного епістолярю. В додатках подано розділ з мемуарів М. М. Могилянського «В девяностые годы», окремі пресові статті 1915–1917 рр., дотичні до змісту листів. Уперше оприлюднено список публікацій автора в чернігівській періодиці (1913–1919 рр.), укладений Т. П. Демченко.

Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та взагалі усіх, хто цікавиться історією України.

© Т. П. Демченко, С. Г. Іваницька

© Видавництво «Просвіта»

ЗМІСТ

*Демченко Тамара, Іваницька Світлана. Життєвий та творчий шлях Михайла Могілянського в контексті його епістолярної спадщини.....*5

Листи Михайла Могілянського до Іллі Людвиговича Шрага

1908

Лист № 1.....	37
Лист № 2.....	41
Лист № 3.....	43
Лист № 4.....	44
Лист № 5.....	45
Лист № 6.....	50

1912

Лист № 7.....	53
---------------	----

1914

Лист № 8.....	55
---------------	----

1915

Лист № 9.....	56
Лист № 10.....	60
Лист № 11.....	63
Лист № 12.....	64

1916

Лист № 13.....	64
----------------	----

1917

Лист № 14.....	65
Лист № 15.....	67
Лист № 16.....	68
Лист № 17.....	70
Лист № 18.....	71
Лист № 19.....	76
Лист № 20.....	78
Лист № 21.....	79
Лист № 22.....	80

Лист № 23.....	82
Лист № 24.....	83
Лист № 25.....	84
Лист № 26.....	85
Лист № 27.....	86
Лист № 28.....	87

Листи Марії Могилянської до Іллі Шрага

1907

Лист № 1.....	88
---------------	----

1910

Лист № 2.....	89
---------------	----

1912

Лист № 3.....	91
Лист № 4.....	95

1917

Лист № 5.....	98
Лист № 6.....	101
Лист № 7.....	102

ДОДАТКИ.....	105
---------------------	------------

Додаток № 1. Могилянський М. А. М. Колюбакин (некролог). 1915.....	105
Додаток № 2. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля (фрагмент). 1916.....	106
Додаток № 3. М. І. (Мохнатко І.). Українське зібрання у Городні. 1917.....	107
Додаток № 4. Могилянський М. Около украинского вопроса (Из письма в редакцию). 1917.....	108
Додаток № 5. М. І. (Мохнатко І.). Городня. 1918.....	112
Додаток № 6. Могилянський М. В девяностые годы (I. Последние гимназические годы). 1924.....	113
Додаток № 7. Список публікацій М. Могилянського в чернігівській періодиці (1913–1919 рр.). (Укладач – Т. Демченко).....	125
Показчик імен.....	132
Показчик географічних назв.....	141

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

У листопаді 2013 р. виповнилося 140 років від дня народження Михайла Михайловича Могилянського (1873–1942). Ця вельми поважна дата привернула увагу до «напівзабутого інтелектуала» як його охарактеризували нещодавно в одному з українських пресових видань¹. Дійсно, постать М. Могилянського в сучасній історіографії висвітлена явно недостатньо. Передусім це стосується його громадсько-політичної й публіцистичної діяльності. В царині літературознавства справи виглядають значно краще, захищено навіть декілька дисертацій². Естетичні настанови М. Могилянського (культурна й професійна творчість як опозиція консервативному українофільству в контексті становлення концепції національної літератури) розглядаються як один із сюжетів в монографії Н. Шумило³. Однак особистість М. Могилянського приваблює не лише хистом письменника, а й контроверсійністю складових світогляду, неординарністю вчинків, багатством талантів – перекладач, бібліограф і бібліофіл, журналіст, громадський і партійний діяч, серед яких не було тільки здібностей робити гроші.

Оприлюднення повного масиву епістолярної спадщини М. Могилянського, яка зберігається в архівосховищах Чернігова, дасть змогу, крім данини пам'яті цієї різнобічно обдарованої, яскравої постаті кінця XIX – першої половини XX ст., заповнити деякі лакуни його біографії, розширити коло доступних джерел для характеристики суттєвих проблем, котрі хвилювали тогочасну інтелігенцію, переконливіше показати шлях столичного російського журналіста до українських витоків.

З кожним роком зростає інтерес істориків, літературознавців, фахівців інших гуманітарних наук до епістолярної спадщини діячів минулих епох. З відчутним почуттям ностальгії сучасні історики пишуть про те, що

«дивний світ приватних листів відходить разом із часом у минуле», але водночас стверджують: «жодні послужні списки, аркуші обліку кадрів, записи у трудових книжках не скажуть стільки про особу, як її листи»⁴. Стосовно значення приватного листування як джерела для гуманітарних студій, сучасна російська дослідниця слушно зазначає: «Незважаючи на те, що епістолярій як лінгвістичний і літературний феномен давно привертає увагу вчених, багато його аспектів ще не розкриті й чекають на своїх дослідників. Досвід ряду вчених, що об'єднали різні підходи при виявленні специфіки епістолярію, переконує, що подібна інтеграція при аналізі матеріалу вельми результативна і розширює можливості дослідження. Тому при розгляді особливостей приватного листування актуальними залишаються і літературознавчий, і лінгво-текстологічний, і функціонально-стилістичний, і прагматичний, і когнітивний підходи»⁵. Нарешті, важливо пам'ятати і спостереження М. Коцюбинської: «Лист – не тільки «автопортрет» автора, в ньому проступають риси адресата – хай і розмиті, окремими штрихами, але вони вгадуються... [...] Маємо неявний, непрямий внутрішній діалог («розмова душі») як наслідок певного «компромісу» між тим, хто пише, і тим, до кого пишуть»⁶. Таким чином, листи М. Могилянського дають змогу глибше зрозуміти і його адресата Іллю Людвиговича Шрага (1847–1919) – чернігівського адвоката, земця, відомого діяча українського національно-визвольного руху, постать якого системно вивчається з початку 1990-х рр.⁷ Пропоновані листи цікаві тим, що віддзеркалюють взаємини між різними поколіннями українських діячів. Водночас, на нашу думку, оприлюднення подібних епістолярних масивів – це й певний внесок у вивчення історичних реалій початку ХХ ст. То була доба кризово-трансформаційних процесів у Російській імперії, коли перетинались і взаємодіяли загальноімперські (модернізаційні) та українські (націєтворчі) тенденції, які відбивались несподіваним чином на людських долях, призводили до непередбачуваних «переформатувань» ідентичностей, тяжінь до нових політичних орбіт та розламів усталених особистих контактів... Події останнього десятиліття перед Лютневою революцією (1908–1917 рр.) це підтвердили сповна.

В останні роки створено чимало наукових праць, в яких розкриваються деякі суттєві моменти українського національного руху як тривалого історичного процесу⁸. Зокрема, В. Шандра, проаналізувавши вплив українофілів на наступне покоління діячів, зазначила: «нащадки українофілів отримали у спадок чіткі й зрозумілі світоглядні орієнтири. Як наслідок, на межі ХІХ і ХХ ст. нова генерація українських патріотів упевнено вийшла за рамки українофільства, вже не боючись конфлікту з імперською владою. Але без внеску попередників їхні здобутки 1917–1920 рр. були б неможливі»⁹. Проблема наступності включає в себе і питання про вплив очільників попередніх генерацій на процес залучення нових прибічників. Далеко не всі неофіти приєднувалися до руху, виходячи тільки з ідейних та політичних міркувань, для багатьох, якщо не визначальним, то вартісним стимулом був особистий приклад керівників і шанованих учасників уже існуючих осередків. При цьому особливу роль відігравали високі особисті якості у поєднанні з внутрішньою привабливістю, яка в усі часи асоціюється з щирістю, доброзичливістю, порядністю, обов'язковістю, неконфліктним, поступливим характером. Саме такими рисами наділила природа І. Шрага, якому судилося зіграти позитивну роль у житті багатьох діячів українського визвольного руху молодшого віку. Про це свідчать мемуари й посмертні згадки про нього Д. Дорошенка¹⁰, С. Єфремова¹¹, спогади М. Грінченко і А. Верзилова¹², спомини, щоденники і листи Є. Чикаленка¹³. Це досить відомі джерела особового походження, однак в жодному з них не можна знайти інформації про І. Шрага негативного забарлення. Річ у тім, що він ніколи не прагнув бути першим, підкреслювати своє лідерство, і саме тому визнавався як авторитетна постать руху. Д. Дорошенко з цілковитою підставою писав, що на Чернігівщині «український рух за останнє пів-століття нерозривно пов'язаний був з його участю: од виступів на земських зборах в обороні української мови й культури до виконання обов'язків губерньського комісара Української Центральної Ради в 1917 р. «Батько Шраг» – був найбільш популярною, найбільш авторитетною й улюбленою постаттю в очах усієї селянської Чернігівщини»¹⁴, тобто не тільки інтелігенція – молодь та люди

середнього віку, але й селяни підпадали під вплив чар цієї людини. Однак, популярність І. Шрага не обмежувалася тільки теренами Чернігівської губернії. В сучасній історіографії його по праву зараховують до числа «знакових фігур національного руху», які увійшли до Центральної Ради¹⁵. Отже, листи до такої поважної особи багато чого можуть розповісти про адресанта, тим паче, що біографічні дослідження постаті М. Могилянського ще тільки розпочинаються.

Настільки нам відомо, поки що підготовлена лише одна його наукова біографія, де відтворено канву життя діяча та висвітлено один із суттєвих етапів його життя та діяльності, пов'язаний із Всеукраїнською Академією наук¹⁶. Оприлюднені автобіографія М. Могилянського (відповідь на анкету товариства «Час», серпень, 1918)¹⁷, його спогади про М. Коцюбинського¹⁸, адресовані йому листи видатних діячів культури¹⁹ та його власні листи²⁰, надруковано «Щоденник» за 1934–1937 рр. На сторінках «Сіверянського літопису» репрезентовано листи М. Могилянського та його матері Марії Миколаївни до М. Грушевського²¹, деякі інші матеріали, пов'язані з життям, громадською діяльністю та творчістю родини Могилянських²². Суттєвий внесок у популяризацію історії роду Могилянських зробили Т. Журавльова, Г. Курас, Ю. П'ядик, В. Сарбей, М. Слабошпицький, Ю. Хорунжий, М. Чабан, В. Шевчук... І все ж таки – значна частина його споминів залишається в рукописах. Не виявлена належним чином й не інтегрована до скарбниці національної культури політико-публіцистична й літературно-критична спадщина. Не складено повну біобібліографію М. Могилянського. Підготовлене Н. Шумило ще у 1993 р. до друку його «Вибране» досі не побачило світу. Власне, й епістолярний доробок Могилянського як літератора й журналіста як слід не досліджено.

Але систематична робота щодо всебічного висвітлення в науковій літературі постаті й творчого доробку М. Могилянського продовжується. Так, нещодавно вийшов друком науково-популярний ілюстрований часопис «Пам'ятки України: історія та культура» (2013, № 9), присвячений ювілею М. Могилянського. Вміщені у цьому числі матеріали

висвітлюють сімейну історію Могилянських²³, розкривають життєвий і творчий шлях нашого героя, змальовують процес формування його ідентичності, роздуми щодо перспектив розвитку української культури й майбутнього українсько-російських відносин²⁴, подають характеристику його діяльності на посаді керівника «Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України» (1923–1933)²⁵, з'ясовують його погляди на проблему реформування політичного й соціально-економічного устрою Російської імперії, місця і ролі Державної Думи в політичній системі країни²⁶, окреслюють історію стосунків із відомим чернігівцем, правником І. Шрагом²⁷, відновлюють історію напівзабутої полеміки 1913–1914 рр. з В. Леніним з національного питання²⁸, яка відбилася на подальшій долі М. Могилянського та його родини. Вперше опубліковані усі три версії автобіографії²⁹, складено бібліографічний персональний покажчик³⁰, покликаний полегшити подальшу роботу дослідників.

Але повернімося до долі М. Могилянського та його спадщини... У довідці про М. Могилянського в 7-му томі «Литературной энциклопедии» за загальною редакцією наркома освіти А. Луначарського (1934 р.) йшлося про те, що цей український публіцист і критик «до Октябрьской революции был постоянным сотрудником кадетского органа «Речь», где, между прочим, опубликовал в 1913 [г.] статью, содержащую резкую критику выдвинутого «Всеукраинским съездом студенчества» лозунга «Самостійна Україна» (ст. «Всеукраинский съезд студенчества»). В статье «Узоры лжи», помещенной в том же году в «Речи», М. открыто стал на защиту царизма. Эти статьи встретили резкий отпор со стороны В. И. Ленина, давшего в своих статьях «Кадеты и право нации на самоопределение», «Национал-либерализм и право наций на самоопределение» (т. XIX) политически-классовую оценку «истинно-русским» выступлениям М. После революции М. перешел в лагерь украинского национализма». М. Могилянський намагався виправдатися та захистити своє чесне ім'я, але це не призвело до бажаних наслідків. Ні працювати як науковцю, ні, тим більше, друкуватися йому вже

не дали. Загалом у 1930-х рр. були накладені ідеологічні табу на творчий доробок діячів «розстріляного відродження», до яких належав і М. Могілянський. На довгі роки ця постать була піддана забуттю. Невипадково в «перебудовчі» часи Н. Шумило свою розвідку, присвячену М. Могілянському, розпочала словами: «Як письменника його не знає сьогодні ні український, ні російський читач. Згадували його досі лише у зв'язку з коментуванням листів та статей В. Леніна, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського. А проте з його іменем пов'язана не тільки ще одна трагічна літературна доля, – адже більшість його художніх творів лишилися в рукописах, – а й штучно перерваний винниченківський напрям української прози...»³¹.

Відтак, вважаємо, доречно навести короткі біографічні відомості про автора листів. Михайло Михайлович Могілянський (22 листопада (4 грудня за новим стилем) 1873 р. – 22 березня 1942 р.) (псевдоніми: *Андрійко М.*; *Андрійко Мих.*; *Гриценко Б.*; *М. М.*; *Максимович Т.*; *Руссобтовский М.*; *Андрейко Мих.*; *Павло Чубський*, *А. Лебединский*, *Валер'ян Чубинський*, *Т. Максимович*) – український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) і керівник Комісії для складання біографічного словника. Народився він у Чернігові в родині судового чиновника. По закінченні класичної гімназії у рідному місті, у 1892 р. юнак поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у роботі марксистських гуртків, за що був заарештований, чотири роки провів у Чернігові під наглядом поліції. Нарешті, навесні 1903 р. йому пощастило скласти решту державних іспитів і отримати диплом юриста у Новоросійському університеті. Як адвокат М. Могілянський брав участь у великих «аграрних» процесах у Києві, Вінниці, Глухові, Чернігові, політичних процесах у Чернігові, Києві, Петербурзі. У 1904–1917 рр. він обирався гласним Городнянського повітового земського зібрання. У 1913 р. земськими зборами був обраний на посаду мирового судді у Городні. Хоч у 1908–1916 рр. М. Могілянський мешкав переважно у північній столиці імперії, але він завжди почував

себе чернігівцем, був у курсі справ чернігівської громадськості, зокрема, брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Згадуючи власне «коріння ідентичності», М. Могилянський писав, що українські пісні й казки няні, навколишня народна стихія, пізніше український театр були факторами його «органічного українства», що послаблювалося зрусифікованою сім'єю та школою, в якій «все українське було рішуче заборонено»³². Читання празького видання «Кобзаря» Т. Шевченка, який зберігався у батька, знайомство з творами М. Драгоманова, що виявився «надійним провідником між Сціллою доктринерства, абстрактного космополітизму, що закриває очі на реальну дійсність, і Харибдою вузького націоналізму, схиляння перед «національними святощами» за рахунок загальнолюдського змісту»³³. Можна також говорити про духовну близькість і юнака з матір'ю, значний вплив цієї непересічної жінки на формування особистості другого сина Могилянських. Не випадково ж свої мемуари він присвятив саме їй: «присвячую ці спогади про дні давно минулої юності пам'яті матері моєї М. М. Могилянської»³⁴.

Яким на початку ХХ ст. був соціальний статус Могилянського? В автобіографічному нарисі від 25 січня 1930 р. він зазначав, що навесні 1903 р. склав державні іспити в Новоросійському університеті й записався у помічники присяжного повіреного при Чернігівському окружному суді. В подальшому перебрався до Петербурга, де з 1906 до 1909 р. виконував обов'язки редактора у видавництві М. В. Пирожкова, де працювала його мати, Марія Миколаївна. Повертаючись до проблеми національного самоусвідомлення М. Могилянського, зазначимо, що в 1900-ті рр. спілкування в Києві з діячами Старої громади (В. Беренштам), контакти з М. Коцюбинським, І. Шрагом, М. Грушевським та І. Франком завершили процес національної самоідентифікації М. Могилянського як українського публіциста, літературного критика й письменника. Хоча значна частина його творчого доробку в дореволюційний період писана все ж таки російською мовою. Але це було нормою в Російській імперії. Політико-практичний його досвід був також досить типовим

для тих часів: «драгоманівська» лектура, далі – легальний марксизм, співчуття робітничому рухові, зацікавлення земською діяльністю.

У період захоплення М. Могилянського ідеями соціал-демократії відбулось його особисте знайомство з В. І. Ульяновим-Леніним. У подальшому, завдяки цій зустрічі, становище М. Могилянського в академічний період його перебування в Києві на початку 1920-х рр. було винятковим сприятливим. За свідченням Наталі Полонської-Василенко, «... розмова з Леніним, про яку він охоче розповідав, створювала навколо нього свого роду «авреолу»: мало хто навіть зі старших комуністів мав у своєму житті такий аут, і де б не був Могилянський, його оточувала комуністична молодь и побожно розпитувала, який вигляд мав Ленін, що він казав, які були інтонації його голосу і т. д. Деякий час Могилянський почував себе спокійно. Вперше зазнав він прикростей у 1926 році»³⁵.

Одним із головних джерел матеріального забезпечення М. Могилянського та його родини стала журналістика. Писав він багато й швидко. Кореспонденції М. Могилянського друкувались у провідному органі кадетів – газеті «Речь», у поступових періодичних виданнях «Дума», «Десна», «Волынь», «Киевское слово», «Киевские отклики», «Украинский вестник» (СПб.) та інших. В автобіографії 1929 р. журналіст зазначив, що «больше всего в жизни написал «корреспонденций» (несколько тысяч) и «рецензий» (много сотен)»³⁶. Серед окремих видань публіцистичних творів Могилянського варто згадати такі праці, як «Историческое освещение финляндского вопроса» (СПб., 1910; 2-е вид. – 1912), «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Пг., 1916), «Шевченкови роковини 1916 р.» (Чернігів, 1916). Згодом у листі до М. Коцюбинського (березень 1910 р.) Михайло Михайлович жартівливо писав: «Могу в конце концов применить к себе, переделав прошлое время на настоящее, некрасовское: «Мне борьба мешает быть поэтом, песни мне мешают быть борцом». Если очень широко расширить рамки понятий «поэт» и «борец»³⁷. У листі від 5 червня 1910 р. він повідомляв про те, що безупинно, до втоми, пише політичні

статті до провінційних газет ³⁶. М. Коцюбинський, у свою чергу, в листі від 30 грудня 1910 р. зауважував: «... Не питаю, як тепер поживаєте, не трудно здогадатися: сидите десь над перекладами, коректами, статтями й т. інш. Не завжди воно буває «для душі»...» ³⁸.

До лав кадетської партії, куди увійшла значна частина російської інтелектуальної еліти (юристи, історики, економісти, журналісти, громадські діячі), М. Могилянський вступив у період першої російської революції, навесні 1906 р., напередодні виборів до Першої Думи. Він брав безпосередню участь у виборчій кампанії: спочатку як член Київського обласного комітету партії «Народної свободи» та виборець («избиратель») від м. Києва, в подальшому – як виборець від Городнянського повіту Чернігівської губернії. На третьому з'їзді КДП (21–25 квітня 1906 р.) був зареєстрований як делегат від Київської губернії ⁴⁰.

Чим приваблювала М. Могилянського партія конституційних демократів, утворена 12–18 жовтня 1905 р. у Москві? (На другому з'їзді партії (5–11 січня 1906 г.) було додано ще одну, популістську, назву – партія «Народної свободи»). Вірогідно, в першу чергу тим, що кадети запропонували добре об'ґрунтовану програму еволюційних перетворень в Російській державі, наполягаючи на потребі збереження громадянського миру й діалогу влади та опозиції, центру й національних регіонів. У системі політичних партій Росії партія кадетів посідала особливе місце. Це була партія інтелектуалів, що, акумулюючи у своїх лавах цвіт російської інтелігенції, мріяла про мирне перетворення країни на підставі визнання пріоритету загальнолюдських цінностей у конституційну монархію за європейськими взірцями ⁴¹. У період революції 1905–1907 рр. у місцевих партійних організаціях було й багато представників «соціальних низів»: робітників, ремісників, службовців, селян. За різними оцінками, чисельність партії навесні – влітку 1906 р. складала 50–70 тисяч чоловік, самі ж кадети нараховували 70–100 тис. чоловік ⁴². До 1917 р. кадети були головною політичною партією російського лібералізму і провідною силою опозиції. Критично мисляча інтелігенція сприймала ідеологію й тактику кадетської партії як «золоту середину», яка дозволить прискорено модернізувати

традиційне російське суспільство, вирішити шляхом компромісу соціально-економічні проблеми малоземельного селянства й промислового робітництва та задовольнити вимоги «недержавних» народів імперії.

Особливе місце в публіцистичному доробку М. Могилянського належить збірці «Первая государственная Дума» (СПб., 1907), яка вийшла друком в петербурзькому видавництві М. Пирожкова⁴³. Автор об'єднав під однією обкладинкою свої найбільш значущі пресові матеріали 1906 р., що з'явилися на шпальтах місцевих і центральних періодичних видань – «Речь», «Думя», «Десна» (Чернігів), «Волянь» (Житомир), «Украинский вестник» (СПб.). Це не академічний труд, а яскрава пам'ятка політичної публіцистики часів першої російської революції. Це – своєрідний «думський щоденник», що показує, як глибоко цікавився автор подіями, так чи інакше пов'язаними з діяльністю Першої Думи. Відгомін цього інтересу спостерігається і в листах до І. Шрага.

М. Могилянський у своїх нотатках відбивав настрої тих представників партії в Петербурзі, які підтримували тісні контакти зі своєю «малою вітчизною». Так, щодо думських виборів у Городнянському повіті Чернігівської губернії він писав: «... Уездный комитет к.-п. партии принял довольно энергичные меры к распространению партийной литературы, на партийных же собраниях всем избирателям были розданы программа партии и брошюра «Чего хочет конституционно-демократическая партия»... Представители к.-д. партии на предвыборных собраниях открыто заявляли о своей принадлежности к ней, развивали, объясняли и защищали партийную программу, а также выставляли свою кандидатуру в выборщики, как кандидатуру партийную»⁴⁴.

Одночасно М. Могилянський співпрацював з редакцією органу думської громади (яка була в свою чергу пов'язана з проводом Української демократично-радикальної партії) – часописом «Украинский вестник». Друк останнього він допомагав налагоджувати як член «петербурзької української колонії»⁴⁵, користуючись своїми зв'язками з петербурзьким видавництвом М. Пирожкова. Доклала рук до практичної реалізації проекту і мати М. Могилянського Марія Миколаївна⁴⁶

Політична діяльність М. Могилянського в постреволюційну добу 1907–1914 рр. тісно пов'язана передусім із перебуванням у лавах конституційно-демократичної партії (партії «Народної свободи»). З березня 1907 р. він був кооптований до її ЦК. Одночасно журналіст контактував із Петербурзькою громадою Товариства українських поступовців (ТУП). О. Лотоцький – публіцист, історик церкви, в 1900-ті рр. – один із провідників Петербурзької української громади, в своїх мемуарах писав: «Дуже живою та активною постаттю на петербурзькому ґрунті був Михайло Михайлович Могилянський. Натура талановита, різностороння, хоч трохи роскидана, і се останнє перешкоджало йому в якійсь одній ділянці виявити ті здібності, що дала йому природа. Досить постійно писав у петербурзькій пресі, головню в «Речи», часто зачіпаючи справи українські, – з сього погляду була се дуже корисна людина. Писав живо, з темпераментом, що допроваджував його часом (коли ходило про критику) до надто далеко ідучих висновків, аж треба було його здержувати. Був правовірний член партії народньої свободи (к.-д.), енергійно працював для партії та гаряче виступав проти яких будь закидів на її адресу... На протязі яких десяти літ перед революцією хоч поволі, але послідовно відбував певну еволюцію щодо українського світогляду. На кадетському з'їзді в маю 1917 р. поставив руба справу української федерації, розуміючи її не в тій вузькій інтерпретації, як її ставила партія, і врешті з партії вийшов»⁴⁷. М. Могилянський, виступаючи на нарадах ЦК кадетської партії і в пресі, визнавав потребу лібералізації й федералізації Російської держави, право націй на політичне самовизначення, самоврядування України, відстоював вільний розвиток української мови й культури, потребу рівноправної конкуренції з російською культурою. Його позиція відрізнялась від ортодоксально-кадетської. Як відомо, конституційно-демократична партія (програма 1906 р.) виступала прихильником єдиної відносно централізованої Російської держави й противником федералізму, обмежуючи права неросійських народів національно-культурним самовизначенням. Як виняток, визнавали за Польщею та Фінляндією права на автономію «в межах імперії».

М. Могілянський вважав, що Україна як самобутній етнічний та історико-географічний регіон теж має право на політичну автономію.

Свої погляди на «українське питання» Михайло Михайлович розвинув у статтях «О культурном творчестве» (Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 4; окреме видання: Пг., 1916) та «К вопросу об украинском сепаратизме» (Украинская жизнь. – 1913. – Кн. 3).

У 1913 р. на сторінках журналу «Украинская жизнь», що його видавала московська громада ТУП, в статті «Об украинском сепаратизме» М. Могілянський охоче цитував думку філософа В. Соловйова про те, що національне питання в Росії – це питання «не про існування, а про достойне існування». Він відкидав звинувачення в сепаратизмі, австрофільстві й мазепинстві, що їх висували на адресу українського руху П. Струве, С. Щоголев, С. Котляревський («Русская мысль», 1913, № 1). Водночас автор визнавав, згадуючи виступи «деяких українських марксистів» (Д. Донцов), прибічників часописів «Сніп» (Харків, 1912–1913 рр., М. Міхновський) та «Українська хата» (Київ, березень 1909 – вересень 1914 рр., П. Богацький, М. Шаповал), що «рост украинского движения в последние годы породил настроения и взгляды, которые мы назвали бы национальным радикализмом, взгляды и настроения, окрашенные национальной исключительностью». Але все ж таки публіцист вбачав у цих тенденціях «не столько подлинную ненависть к державной национальности, сколько боязнь, страх утратить свою собственную национальную оригинальность»⁴⁸.

У 1914 р. на сторінках збірника кадетської газети «Речь» в огляді українського життя за рік 1913-й М. Могілянський звертав увагу на все зростаючий великодержавний шовінізм та загрозу імперської асиміляції. Він писав, зокрема, про те, що «умови, в яких перебігало українське громадське життя в минулому році, ні в чому не змінилися порівняно з важкими умовами попередніх років: правове становище, в яке поставлено український культурно-національний рух, повинно бути як і раніше охарактеризоване як таке, що перебуває поза

законом. У царстві необмеженого свавілля і самодостатнього розсуду ледве можна відшукати поодинокі приклади щодо спроб регулювати питання рамками закону». Наводячи нечисленні факти проявів «українського життя», Могілянський підкреслював, що «навіть у тих винятково тяжких зовнішніх умовах культурної праці, в які поставлено українське життя, не припинялася енергійна робота існуючих українських організацій...». Оглядаючи доробок у царині української публіцистики, Могілянський не проминув увагою брошуру Д. Донцова «Модерне москвофільство», забарвлену, на його погляд, в помітно націоналістичні тони. Натомість перевидану вперше на батьківщині працю М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську справу» він рекомендував читачу як взірець справді демократичного формулювання «українського питання» в Росії⁴⁹. Це було логічно, враховуючи «драгоманівські» витоки світогляду Михайла Михайловича.

Першу світову війну М. Могілянський зустрів як зразковий патріот, і власне залишився на цій позиції до кінця існування Російської імперії. Своїх поглядів він не приховував, більше того, всіляко їх пропагував, про що свідчать листи, численні публікації в кадетській та колокадетській пресі, нарешті, брошура «Шевченкови роковини 1916 року». На сторінках видання «Черниговская земская неделя» М. Могілянський надрукував такі кореспонденції: «Война, вопросы просвещения и «Черниговская земская неделя» (1914. – № 39), «Война и земство» (1915. – № 34), «Враг должен быть сломлен...» (1915. – № 27), «Враги предлагают мир...» (1916. – № 51), «Задачи собирания народных сил для победы» (1915. – № 36), «Новое выступление Вильсона» (1917. – № 6). Ці ж настрої повною мірою позначилися і на його листах І. Шрагу.

На особливу увагу в контексті аналізу політичного світогляду М. Могілянського заслуговує його твір «Шевченкови роковини 1916 року (26 лютого)» написаний і виданий у 1916 р.⁵⁰. Перша світова війна стала тяжким випробуванням для українського народу, розділеного кордонами двох імперій та змушеного воювати на боці двох антагоністичних блоків – Антанти й Четверного союзу. Невипадково текст М. Могілянського

починається емоційними рядками: «Вже здавна день 26-го Лютого став днем українського національного свята, та не того свята, яке мертвим, коли не офіційним, то офіціозним, раз на завжди виробленим каноном притуплює думку і заморожує почуття, але того свята, яке творчим подухом живодайної сили примушує жвавіше битись живчик думки й почуття, від якого за плечима виростають крила!... Вже вдруге в тяжких обставинах національного лихоліття святкуємо день 26-го Лютого! З скількох сердець рветься стогоном крик: ... «не однаково мені Як Україну злії люде Присплять лукаві і В огні її окрадену збудять»!!! Бо безмежне зараз змагання «приспати» усю Україну, а частина її в дослівнім значінні окрадена і збужена в огні!»⁵¹.

Твір містить згадки про обставини Шевченківської меморіальної церемонії 1913 р. у Східній Галичині, на якій автор був присутній та яку детально описав. «Пригадую один незабутній епізод з моєї останньої подорожі на Галичину, – писав М. Могилянський. – Було це в червні 1913 року, за рік до війни. Довелось мені бути в повітовим місті Бібрці, в день, коли відбувались останні вибори до Галицького сойму. Послом до сойму обраний був Лонгин Цегельський, посол парламентський, з яким я й приїхав ранком в день виборів до Бібрки. Після виборів, в залі кредитового союзу відбувся бучний бенкет. Коли на бенкеті почалися промови, д. Цегельський звернувся до присутніх, переважно селян – з 112 виборців (вибори двуступінні) було 4-5 попів, решта селяни-хлібороби, – з пропозицією вітати гостя з великої закордонної України, яка пильно прислухається до боротьби галицьких українців за національне право і добачає в тій боротьбі своє діло... Тоді взяв слово старий поважний селянин, що сидів біля мене з другого боку. Він висловив, що до смерті не забуде того, що мав честь сидіти на бенкеті поруч з гостем з великої закордонної України, звідки залунав голос незабутнього Кобзаря, що покликав до національного відродження усі землі українські, розбудив усі серця живі... Після сього почав читати головніші, на його погляд, заповіти Кобзаря. Читав з глибоким зворушенням і почуттям, які свідчили, що те, що він читає, увійшло міцно в душу... і читав

стільки, скільки мало мабуть хто з українських інтелігентів прочитає з Кобзаря... Одповідаючи на привітання, я мусив зазначити, що творчістю героїв духу усі землі українські сполучені в одну національність. Як би не краляли державні межі тіла української національності, національна свідомість твердо стоятиме на ґрунті єдності. Коли наш Шевченко, син кріпака-селянина, свій на Галичині, то з другого боку син Галицького селянина Іван Франко, творець епічного образу Мойсея – свій на Україні, наш Коцюбинський – свій на Галичині, Галицький Стефаник, буковинка – Ольга Кобилянська – свої на Україні. Нарешті не можемо казати ми і Ви, Ви і ми, кажемо – ми, ми – Українці!... Отсей Галицький поважний селянин-хлібороб став в моїх очах символом [так в тексті, – Т. Д., С. І.] української національної єдності, я згадую про нього з нагоди Шевченківського ювілею тому, що в цьому символі яскраво відбилася Шевченківська стихія»⁵².

Фундаментальною думкою твору є ідея національної консолідації і «соборності» (возз'єднання) українських земель, віра в те, що «не вмирає наша правда, не вмирає воля». М. Могилянський констатує: «Як би не краляли державні межі тіла української національності, національна свідомість твердо стоятиме на ґрунті єдності»⁵³. В цьому творі М. Могилянського дивним чином одночасно поєднуються й агітаційно-пропагандистські гасла, й намагання передбачити майбутнє...

У 1908–1916 рр. під впливом різноманітних обставин (зокрема, загострення національного питання в умовах посилення імперського тиску на українські культурні інституції в межах Російської імперії) відбувається трансформація поглядів М. Могилянського як публіциста й письменника в напрямку від «українофільства» до «свідомого українства». І, як уявляється, текст твору демонструє один із критичних етапів цього складного й неповторного індивідуального процесу перекодування національної ідентичності.

Хвилювали М. Могилянського в роки Першої світової війни також проблеми українського національно-культурного життя. Невипадково у 1916 р. Михайло Михайлович перевидав окремою брошурою свою працю «О культурном творчестве»,

чистий прибуток від продажу якої намірився пожертвувати на користь українського лазарету в Петрограді. В передмові, датованій 6 листопада 1915 р., автор зазначав, що запропонована увазі читача праця подає «постановку українського вопроса, как проблемы культурного строительства, перепечатывается здесь без всяких изменений в том виде, в каком она была помещена в одной из первых книжек московского журнала «Украинская Жизнь», ... в начале 1912 года». М. Могилянський мотивував передрук своєї праці тим, що «несмотря на то, что еще недавно по украинскому вопросу оживленно скрещивались полемические шпаги, сущность его осталась в значительной мере затемненной впечатлениями мировых событий, оцениваемых в нервной обстановке, не способствующей выяснению истины». М. Могилянський вважав, що його праця – «голос украинца о национальных задачах»⁵⁴. Деякі рядки з перспективи «через сторіччя» сприймаються нібито голос нашого сучасника. «Возможна ли украинская национальная интеллигенция, или иначе, преодолимы ли силы, создававшие ее национальную неустойчивость? – запитував Могилянський, викладаючи своє розуміння «української проблеми». – Только в процессе культурного творчества создается интеллигенция, и только национальное культурное творчество является, таким образом, единственно надёжным средством в борьбе с денационализирующими силами, только им может быть преодолена историческая национальная неустойчивость украинской интеллигенции... Какие отсюда выводы для украинства? Во-первых, требование полноты национальной жизни, углубления ее русла, повышения интенсивности ее культурного творчества. Во-вторых, постановка во главу угла самостоятельного культурного творчества во всех направлениях». Людина високої освіти й знавець світової класики, він вважав, що «украинизированная европейская культура должна охватить все проявления народной украинской жизни, стать ее фундаментом. Всякий украинец должен воспринимать мировые культурные ценности, как свои украинские. Культурное творчество должно, таким образом, совершаться

в двух направлениях: в усвоении, национализации мировой культуры, приспособлении ее ценностей для удовлетворения национальных потребностей и стремлений и, с другой стороны, в согласовании этих национальных потребностей и стремлений с мировым культурным прогрессом и в самостоятельном творчестве новых культурных ценностей». Розгортаючи панораму модерної української культури, публіцист писав: «Свежая лирика любовной муки и реальные рассказы из жизни трудящихся «в поте чела» Ив. Франка, красочная кисть, эстетическая законченность и художественная уравновешенность Коцюбинского, мрачный, безысходный трагизм и надрыв Стефаника, нежная, мечтательная лирика Олеся, мятежные искания и стихийный талант Винниченка, буйное дерзание Чупринки, монументальный научный исторический труд М. С. Грушевского – вот новейшие завоевания украинства, создавшие почву и для органа с целями осведомления. Украинцам есть с чем «показаться в люди». Та, на погляд М. Могиллянського, «если культурные завоевания украинства способны внушать гордость и поднимать творческую энергию, то общий взгляд на национальную украинскую жизнь все-же открывает картину невеселую: в целом она все еще переживает глубокий упадок, находится почти-что в параличе. Слой интеллигенции не только до трагизма тонок, но и болеет отсутствием преемственности, традиции: в большинстве случаев украинский интеллигент не вырастает органически в благоприятной семейной и общественной обстановке, а является продуктом самостоятельной, трудной и сложной работы совести и теоретической мысли. Многомиллионная этнографическая масса прозябает вне культурной жизни, в инертности и экономическом оскудении...»⁵⁵. Дослухаємося до цих думок...

Відомий літературознавець, культуролог, громадський діяч І. Дзюба високо оцінює цей публіцистичний твір М. Могиллянського. Так, він відзначає, що саме на той час, в 1910-ті рр., «поглиблюється усвідомлення культурно-творчих завдань, необхідності розширювати інтелектуальне й духовне поле діяльності для всіх активних учасників українського

життя. Щодо цього останнього, пошлюся на міркування Михайла Могілянського, свого часу помітного, а нині, на жаль, мало знаного письменника, літературознавця й публіциста, який активно виступав у пресі конституційних демократів. Маю тут на увазі його книжку «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Петроград, 1916), що є передруком його статті, надрукованої 1912 року в часописі «Украинская жизнь». [...] Михайло Могілянський поняттю «українофільство» протиставляє поняття «українство» як адекватне повноті національного буття – суб'єкта історичної творчості, а не об'єкта чийогось більшого чи меншого «фільства». Він пропонує подивитися на українську проблему не ззовні, як досі (у форматі захисту від «непрекращающихся нападков на позиции украинства извне»), а зсередини, з погляду перспективи розвитку українства. [...] Ця думка цікава й нині, оскільки проблема національної нестійкості української інтелігенції залишається актуальною. Могілянський закликає працювати в дусі драгоманівської ідеї, опановувати європейську культуру і наголосує: таке прилучення до неї є не лише збагаченням самих себе, а й сприятиме створенню нових культурних форм, що будуть внеском у загальнолюдську скарбницю. Тут він називає, зокрема, й перекладацькі зусилля Пантелеймона Куліша, Михайла Старицького, Бориса Грінченка»⁵⁶.

У травні 1917 р. Михайло Михайлович демонстративно вийшов із партії «Народної свободи» через незгоду в «українському питанні», а в червні повернувся на Чернігівщину, де прагнув отримати посаду в окружному суді. Він став одним із організаторів Чернігівського українського видавництва «Сіверянська думка», друкувався у місцевій пресі, зокрема, став разом з В. Модзалевським засновником газети «Черниговский край» «кадетського напрямку», редактором якої був М. Гофман⁵⁷. Одночасно М. Могілянський брав участь в утворенні «Союзу українських автономістів-федералістів» на Чернігівщині. Питання щодо відновлення його членства в партії кадетів залишається відкритим. На виборах до Всеросійських Установчих Зборів він балотувався по списку так званої групи «Позапартійних громадських діячів», де йшов 16-им, замикаючи групу⁵⁸. Згодом, в ході виборчої кампанії до

Всеукраїнських Установчих Зборів М. Могилянський виставив свою кандидатуру від «Українського Союзу захисту державності і господарства», в лавах якого об'єднувалися партія народної свободи, позапартійні хлібороби і громадські діячі. По цьому списку М. Могилянський йшов уже 3-м номером (першими були відомі чернігівські земські й громадські діячі О. Свєчин і М. Іскрицький)⁵⁹.

У 1918 р. М. Могилянський став активніше працювати на українство: вів колонку у «Черниговской земской газете» (далі – ЧЗГ), пишучи нотатки на злобу дня під загальною назвою «З біжучої хвилі». Перша з них з'явилася на шпальтах ЧЗГ від 15 червня. Автор писав про очевидні загрози демократичним здобуткам попереднього етапу Української революції, яку таїли в собі заходи гетьманського режиму. При цьому автор був певний, що: «Потрібна вся енергія демократичних верств для боротьби з сією небезпекою. Але ся боротьба мусить не бити дальш своєї мети і в усякім разі не мусить робити повороти до славетної заглибини революції. Ще не прийшов час історичного присуду, але вже тепер можна сказати, що наше нещастя було не стільки в тих чи інших помилках проводирів, ідейних керманичів, скільки в культурній безпорадності демократії як цілого, в її несилі організувати демократичний державний лад на правному ґрунті. Сьому лихові в годину – «по щучьому веленню» не поможеш. Тут потрібна довга культурна праця, потрібна організація, організація і ще раз організація»⁶⁰. При цьому автор не виставляв готових рецептів по усуненню проблем, він прагнув привернути увагу насамперед читаючої, інтелігентної публіки до актуальних питань політичного, економічного та культурного життя України. По справедливості М. Могилянського можна вважати першим колумністом чернігівської періодики. У цей же він активно працював у керівництві місцевої «Просвіти», його було обрано заступником тодішнього керівника товариства І. Коновала⁶¹. Водночас журналіст береться за викладання української літератури на земських педагогічних курсах, які відкрилися 20 жовтня у Чернігові⁶².

За радянських часів сфера застосування фахових навиків і досвіду в рідному місті для М. Могилянського різко

скоротилася. У 1919 р. він очолював літературний комітет Чернігівського відділу народної освіти, друкувався у журналі «Просвещение», обіймав посаду секретаря кооперативного відділу раднаргоспу, зокрема, відповідав за редагування творів українських письменників, які планувала видати видавнича комісія Ради кооперативних з'їздів – твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, байки Л. Глібова – всього 9 назв⁶³.

У 1923 р. розпочався київський період наукової та літературної діяльності М. Могілянського. Він очолив Комісію Академії наук по складанню Біографічного словника українських діячів, виступав на засіданнях історико-філологічного відділу ВУАН з доповідями про М. Драгоманова, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, рецензував нові видання у журналах «Життя і революція» та «Червоний шлях», був активним учасником літературної дискусії 1925 – 1928 рр., виступаючи з позицій, близьких ідейно та естетично до неокласиків⁶⁴. Зі сторінок спогадів Н. Полонської-Василенко постає привабливий образ Михайла Михайловича: «завжди бадьоре, веселе обличчя і по-дитячому ясні веселі блакитні очі..., пристрасний знавець літератури, непоправний ідеаліст, естет, закоханий у книжки..., тонкий знавець мистецтва», «промовець з великим стажем», «Могілянський був натура гаряча, він не міг розмовляти спокійно, завжди жив «волнуясь и спеша», не міг реагувати спокійно на те, що вважав шкідливим, непорядним»⁶⁵.

У 1920-ті – 1930-ті рр., як і багато інших «колишніх», М. Могілянський намагався бути толерантним до радянської влади, але директивні органи цієї влади та її силові структури не залишили його у спокої, пригадавши всі «гріхи». Ні працювати як науковцю, ні, тим більше, друкуватися як письменнику з початку 1930-х рр. йому вже не дали. Мабуть, усіх членів цієї родини – і М. Могілянського, і його доньок Лідію (Ладю) та Олену, і сина Дмитра можна вважати жертвами «Розстріляного відродження». У 1933 р. очолювану М. Могілянським комісію ВУАН було ліквідовано, йому заборонили жити в Києві. Страждання, спричинені трагічною долею дітей, а потім і їхньою стратою нещасний батько

довіряв щоденнику, але навіть там боявся бути щирим⁶⁶. Автор передмови до цього вражаючого людського документу писав: «Могилянський ніде прямо не пише, що він боїться, але часто в його словах вібриє страх, і тінь страху неодноразово падає на його слова... Він чув за собою погоню і намагався не дати проти себе ніякого додаткового матеріалу»⁶⁷. Єдиною втіхою для загнаної в пастку людини стала література. У листі до В. Міяковського від 5 серпня 1940 р. М. Могилянський зізнався, що вивчає англійську мову, бо «(ну як же зустрічусь на том світлі с Шекспиром, а он ни на каком другом языке не говорит, кроме английского, как же я стану с ним разговаривать?)»⁶⁸. Помер палкий шанувальник В. Шекспіра й багатьох інших класиків світової літератури у с. Велика Мурта Красноярського краю. Могила його не збереглася.

Залишилися неопублікованими романи «Честь» (1929 р.)⁶⁹, «Всюду страсти роковые» (1939 р.), «Хильда» (1941 р.). Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Н. Шумило взялась популяризувати та вивчати літературну спадщину М. Могилянського, зокрема, видала й прокоментувала роман «Честь» (1929 р.)⁷⁰. Два оповідання Могилянського – «З темних джерел», «Згуба» – вмістила В. Агєєва в антології «Українська мала проза ХХ ст.» (К., 2007)⁷¹.

Щодо загального значення літературного доробку героя нашого нарису, пошлемося на думку фахівців. «Письменницька діяльність М. Могилянського – маловідома й недостатньо вивчена сторінка нашої літератури... Художній доробок М. Могилянського складається з ранньої поезії та драматургії російською мовою, української «малої прози», творів романного жанру (українською та російською мовою). Ці жанрово-родові масиви художньо нерівноцінні, неоднаково досліджені й навіть видані»⁷². Критики вважають, що поетика більшості творів М. Могилянського, це – «романи для інтелектуалів», а його мала проза надзвичайно образна й кінематографічна, близька до стилістичного ефекту фільмів А. Тарковського.

На думку упорядників, запропоновані увазі читача листи мають не лише локальне значення як свідчення дружби двох земляків, пов'язаних спільним фахом, близькими, хоча й не

тотожними політичними поглядами. Вони багатопланові й змістовні, бо висвітлюють – крізь призму особистого сприйняття та «життєвих пригод» двох непересічних кореспондентів – проблеми, що хвилювали українське й російське громадянство в кризові моменти існування Російської імперії: 1906–1908 рр. (від розпуску Першої Державної Думи й початку запровадження столипінських реформ) до 1915–1917 рр. (друга, критична для Росії, фаза Першої світової війни й початок Лютневої революції), перший етап Української національно-демократичної революції з її великими надіями й сподіваннями (від утворення Центральної Ради до початку осені 1917 р.).

З даним епістолярієм корелюються й листи до того ж адресата Марії Миколаївни Могилянської (1855–1918) – матері Михайла Могилянського. Вище вже йшлося про її вплив на формування світогляду сина. Привабливий образ цієї вольової й енергійної жінки відтворено в одній з останніх робіт Т. Журавльової⁷³. Доля її епістолярної спадщини невідома: досі оприлюднено тільки 3 листи до М. Грушевського⁷⁴. Листи до І. Шрага демонструють не тільки любов до сина, турботу про його кар'єру, заробітки, вони показують і сферу інтересів авторки: від подій загальнополітичного значення до домашніх клопотів свого адресата. Епістолярний доробок матері не тільки відтінює, надає несподіваного звучання листам сина, але може слугувати прекрасною ілюстрацією до портрета освіченої жінки початку ХХ ст. – громадської діячки й водночас люблячої матері. Хотілося б відзначити і любов до рідного міста й краю, що нею просякнуті листи матері й сина: вона постає через низку дрібних подробиць й зацікавлення долею чернігівських знайомих. Не останню роль, безумовно, відігравала й фахова допомога І. Шрага при розв'язанні різних нагальних справ матеріального характеру.

Листи Михайла (5) та Марії Могилянських (1) до І. Шрага доби початкового етапу Української революції (за рік 1917-й) вже друкувалися в одному з випусків журналу «Пам'ятки України»⁷⁵. Частково зміст цього епістолярію використовувався у розвідках про І. Шрага та М. Могилянського.

У повному обсязі листи М. Могилянського до І. Шрага, що зберігаються в архівосховищах Чернігова, друкуються

вперше. Ми виявили їх 28, датовані листи 1908–1917 рр. Переважна частина оригіналів цього виду документів особового походження зберігається у фонді 603 Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (№ Ал 59–130, одиниці зберігання 1–25), два листи виявлено у фонді І. Шрага (1081), (одиниця зберігання 61) Державного архіву Чернігівської області, один у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського (інв. № А-4494). Така розпорошеність, ймовірно, пояснюється тим, що архів І. Шрага після його смерті передавався його вдовою до різних наукових установ. Сім листів Марії Миколаївни до І. Шрага (1907–1917 рр.) знаходяться у фонді 603 Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (№ Ал 59–132, одиниці зберігання 1–7).

Усі листи друкуються без будь-яких доповнень, жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок. Російськомовні тексти подаються згідно з правилами сучасного російського правопису. Окрім того, згідно з нормами сучасної пунктуації, подекуди розставлені розділові знаки. Усі виправлення й пояснення, доповнення скорочених слів у тексті документів виділені квадратними дужками. Примітки (коментарі) до змісту зроблені наприкінці кожного листа. Дата, виставлена автором, знаходиться у правому верхньому куті листа або наприкінці, дата упорядників подана українською мовою зліва й виділяється курсивом, як і написи на листах, зроблені І. Шрагом. Нумерація листів здійснена упорядниками.

До тексту листів долучені додатки: в основному це – публікації М. Могилянського у петроградській та чернігівській періодиці, фрагмент його спогадів із журналу «Былое», деякі інші матеріали, що в сукупності дають змогу краще зрозуміти позицію автора листів з того чи іншого питання, що озвучується в листах. Як додаток оприлюднена також бібліографія публікацій М. Могилянського у чернігівській пресі. Список праць засвідчує тривалий зв'язок автора малою батьківщиною, демонструє його постійне зацікавлення громадським і земським життям Чернігівщини, прагнення долучитися бодай у такий спосіб до повсякденних турбот своїх земляків, а також інформувати їх про події всеросійського й світового значення.

М. Могилянський за своїм світовідчуттям, творчою енергетикою, типом мислення, темпом життя, енциклопедизмом, нарешті, певною «розкиданістю» своїх творчих інтересів був типовою постаттю інтелектуала «Срібного століття» – унікальної конструкції ренесансного типу культури, що розквітла в умовах російської імперської дійсності на початку ХХ ст. Можливо, не такою сліпуче-яскравою, як деякі його «зіркові сучасники», але помітною. Щоправда, на відміну від багатьох його «ближніх» і «дальніх» знайомих по петербурзькому світу, характерною рисою його натури була «подвійна ідентичність» – поєднання в громадській та мистецькій свідомості елементів «общеруськості» й «українськості». Все це було оповите тенденціями «європеїзму», який він гаряче пропагував на протигагу традиційно-народницьким та художньо-реалістичним уподобанням більшості представників свого покоління (коло прихильників газети «Рада»). «Покоління нових мислителів і політиків, як і покоління нових літераторів і художників, складалося з блискуче освічених людей, які вільно почували себе в океані світової культури ... Якийсь загадковий і нерозривний взаємозв'язок пов'язував високу культуру особистості і новий лад думок у форматі «філософії свободи» ... Але найголовніше – вони були готові і здатні на високе творче горіння. Енциклопедичне коло читання і знань визначало і енциклопедичний діапазон діяльності. ... ХХ ст. більш ніж жорстоко спростувало претензії Срібного століття на створення нової культури, але не позбавило їх резону і сенсу. Битва за вільну творчу особистість як центр світу Срібним століттям була програна – це показала вже Перша світова війна і доба революцій. Але поразка тільки підкреслила значущість досвіду – адже «рукописи не горять». Культурна епоха лише йде на глибину, зникаючи з поверхні»⁷⁶. Як уявляється, М. Могилянський, людина з європейським типом свідомості, обізнана зі світовою літературою й філософією, активно долучався до творення нової естетичної парадигми в українській культурі, фактично продовживши культурологічну лінію національної критики, закладену працями П. Куліша та М. Драгоманова⁷⁷. Тому досвід його громадської й творчої

біографії, його літературно-художня, публіцистична, епістолярна спадщина і нині для нас є значущими й актуальними.

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

¹ Груша Х. Напівзабутий інтелектуал // Голос України. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/parent/19088-napivzabutij-intelektual/#.UqG0gyfY-xM>

² Кривенко С. М. Творчість Михайла Могилянського у літературному контексті доби: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 20 с.; Шумило Н. М. Українська проза кінця XIX – початку XX ст. Проблема національної іманентності: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 – українська література / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2004. – 39 с.; Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років XX ст.: Дис. канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – 203 с.

³ Шумило Н. Під знаком національної самобутності: українська художня проза і літературна критика кінця XIX – початку XX ст. – К., 2003. – С. 169–173.

⁴ Дмитрієнко М., Іщенко Я. «Як мені хочеться, щоб ти був щасливий!» (Із листа Розалії Ліфшиць до Володимира Винниченка): Реч.: Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упоряд., вступ, комент. та приміт. Н. Миронець. – Дрогобич: Коло, 2012. – 288 с.: іл. // Слово і час. – 2013. – № 4. – С. 108.

⁵ Фесенко О. П. Епістолярій: жанр, стиль, дискурс // Вестник Челябинского государственного университета. Сер.: Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 23 (124). – Вып. 24. – С. 132–133.

⁶ Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. – К., 2009. – С. 84. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

⁷ Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 264 с.; Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О. 1917 рік на Чернігівщині: Істор.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.; Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку XX ст. // Шрагівські читання. – Чернігів, 2011. – Вып. 1. – С. 25–35; Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело // Шрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вып. 2. – С. 4–9; Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 413–416; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довід. – К., 1998. – С. 195–197 та ін.

⁸ Різні тлумачення цього процесу див.: Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К., 2010. – 272 с.; Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 417–418; Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер; пер. з нім. – К., 2011. – 416 с.; Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. – Львів, 2011. – 140 с.; Ресніт О. П. Український національно-визвольний рух XIX–XX ст.: проблеми методології та історичної пам'яті // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 6–10; Його ж. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2012. – Вип. XX. – С. 6–37; Шандра В. С. Все про чинники тривалого українського націєтворення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2012. – Вип. XX. – С. 38–51.

⁹ Шандра В. С. Все про чинники тривалого українського націєтворення... – С. 51.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – К., 2007. – 272 с.; іл.; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – 632 с.; іл.; Його ж. De Profundis: Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Ч. II, III, IV. – С. 141–145.

¹¹ Єфремов С. Щоденник, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.; іл.; Його ж. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – К., 2011. – 792 с.; Його ж. Людина гармонії: Пам'яті І. Л. Шрага (Некролог) // Книгарь. – 1919. – Ч. 21 (травень). – С. 1423–1427.

¹² Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська «Громада»: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 463–487.

¹³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.; Його ж. Щоденник (1907–1917 рр.). – К., 2004. – Т. 1. – 428 с.; іл.; Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К., 2008. – 628 с.; Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – 384 с.

¹⁴ Дорошенко Д. De Profundis: Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова... – С. 141.

¹⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К., 2013. – Кн. 1. – С. 225.

¹⁶ Ляшко С. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просолографічного дослідження // Українська біографістика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 136–179.

¹⁷ Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933 // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упоряд.: Ляшко С. М. – К., 2003. – С. 13–34, 236.

¹⁸ Могилянський М. М. М. Коцюбинський: уривки з споминів // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – С. 51–55; Могилянський М. «Чернігівський період» М. М. Коцюбинського: На підставі особистих спогадів / Вступ, прим. і підготовка тексту Кураса Г. М., Сарбея В. Г., Степанець Г. П. // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 48–62.

¹⁹ 3 листів до М. Могилянського див. публікації: Заболотна І. З історії підготовки «Біографічного словника українських діячів» у 20–30-х роках ХХ ст. (листи І. Крип'якевича до М. Могилянського) // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 102–113; Мукосєєва Л. П. Листування М. С. Грушевського з М. М. Могилянським // Вісник Київ. славістичного ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 203–220. – (Серія: історія); Листи М. М. Коцюбинського до М. М. Могилянського // Коцюбинський М. Твори. В 7 т. – Т. 7 (1910–1913). – К., 1975; Листи М. Зерова до М. Могилянського (1926, 1927 рр.) // Зеро М. Українське письменство. – К., 2003. – С. 1053–1057; Листи М. Рильського до М. Могилянського (1924–1941 рр.) // Рильський М. Зібрання творів: У 20 т. – Т. 19: Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи (1907–1956) – К., 1988. – С. 141–188; Лист І. Айзенштока до М. Могилянського (2.08.1925) // Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–і–1920-і роки) / Упоряд., підгот. текстів, коментарі С. Захаркіна. – К., 2003. – С. 32–34.

²⁰ З епістолярної спадщини М. Могилянського надруковано: Елина Е. Г. Максим Горький в літературній судьбі Михайла Могилянського (по письмам Могилянського К. А. Федину // Русская литература. – СПб.: Наука. – 1997. – № 4. – С. 161–163; Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могилянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 108–119; Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Вступ. ст., прим. Г. Кураса // Новый журнал. Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225 (декабрь). – С. 186–208; Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упоряд. та комент. В. Мазного – Ніжин, 2002. – Т. III: Карманський – Мочульський. – С. 367–462; М. М. Могилянський – В. І. Вернадському (1927–1933) // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2. – Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / Ред. кол. тому: О. С. Онищенко, (голова), Л. А. Дубровіна (заст. гол.) та ін. – К., 2012. – С. 629–633.

²¹ Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могилянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 108–119. Очевидно, що саме про цей епістолярний доробок йдеться у роботі В. Наулка і Д. Семка. Див.: Наулко В., Семко Д. Листування

Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями // Університет: Історико-філософський журнал – 2006. – № 4 – С. 12. Ймовірно, що анонсовані в статті як підготовлені до друку листи М. Могиланського до М. Грушевського (упорядник М. А. Шамрай) так і не побачили світу // Там само. – № 5. – С. 17.

²² Курас Г., Демченко Т. «Хотілося бути в Чернігові»: Чернігівщина в житті та творчості М. Могиланського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 96–104; Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могиланського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135–139; Кривенко С. Поезія Михайла Могиланського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 130–135.

²³ Журавльова Т. Рід Могиланських // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 10–15.

²⁴ Іваницька С., Демченко Т. Михайло Могиланський: життєвий та творчий шлях // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 2–9.

²⁵ Ляшко С. М. М. Могиланський – «останній лицар» Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1923–1933) // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 34–41.

²⁶ Іваницька С. Праця «Первая Государственная Дума» як пам'ятка політичної публіцистики // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 42–45.

²⁷ Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могиланський та І. Шраг // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 22–31.

²⁸ Іваницька С., Ляшко С. Михайло Могиланський, Володимир Ленін та право націй на самовизначення (коментар до незавершеної дискусії) // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 46–49.

²⁹ Ляшко С. Автобіографічні матеріали Михайла Могиланського (з фондів Інституту Рукопису НБУВ) // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 16–21. Надруковано наступні документи: «Відповідь на анкету [видавництва «Час»] Михайло Михайловича Могиланського»; «Чернетка Автобіографічного Нарису, надісланого М. Могиланським до Інституту Леніна в Москві»; «Михайло Михайлович Могиланський: автобіографічний нарис».

³⁰ Іваницька С., Демченко Т., Ляшко С. Михайло Могиланський: Бібліографічний покажчик // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 60–63.

³¹ Шумило Н. Михайло Могиланський // Літературна панорама. – К., 1990. – С. 181.

³² Могиланський М. В девятьюте годы. Воспоминания // Былое. – 1924. – № 23. – С. 135.

³³ Там же.

³⁴ Там же. – С. 132. Текст споминів про молоді роки М. Могилянського див. у додатку 6.

³⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 327.

³⁶ Інститут Рукопису НБУВ, ф. І, спр. 2399, арк. 1–8.

³⁷ Листи до Михайла Коцюбинського: в 4-х т. / упоряд. та комент. В. Мазного. – Т. 3: Карманський – Мочульський. – Ніжин, 2002. – С. 372. Згадки про петербурзький побут М. Могилянського див.: Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський // Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 493–496.

³⁸ Листи до Михайла Коцюбинського... – Т. 3. – С. 376.

³⁹ Коцюбинський М. Твори в 3 т. – К., 1965. – Т. 3. – С. 418.

⁴⁰ Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – СПб.: Обществ. польза, 1906. – С. 32. Всього відбулося десять з'їздів: I-й, установчий – у жовтні 1905 р.; II, III, IV-й – 1906 р.; V-й – 1907 р.; VI-й – 1916 р.; VII, VIII, IX, X-й – у 1917 р.

⁴¹ Детальніше див.: Шелохаев В. В. Кадеты, или искусство компромисса // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 147–153.

⁴² Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – М., 1982. – С. 63–64; Шелохаев В. В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ. – М., 1987. – С. 96–142; Канищева Н. И. Конституционно-демократическая партия // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия. – М., 1996. – С. 267.

⁴³ Могилянский М. Первая Государственная Дума. – СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. – 200 с.

⁴⁴ Там само. – С. 177. Про місцеві організації КДП на Чернігівщині в роки Першої російської революції детальніше див.: Іваницька С. Чернігівські кадеты та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 108–120; Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – Ніжин, 2011. – С. 85–99; Щербін Л. Українське питання в діяльності конституційно-демократичної партії Росії (1905–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2011. – 248 с.

⁴⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого / (Праці / Укр. наук. інститут; т. 12; Сер.: Мемуари; кн. 3). – Варшава, 1932. – Ч. 2. – С. 176; Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 227.

⁴⁶ Листування П. Я. Стебницького / упоряд. І. О. Демуз. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – С. 97–99.

⁴⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 62–63.

⁴⁸ Могилянский М. К вопросу об украинском сепаратизме // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 31–35.

⁴⁹ Могилянский М. Украинская жизнь // Ежегодник газеты «Речь» на 1914 год. – СПб., 1914. – С. 268–275.

⁵⁰ Шевченкови роковини 1916 року (26 лютого). – Чернігів, 1916. – 6 с. Детальніше про роль публіциста в увічненні пам'яті Кобзаря див.: Іваницька С., Ляшко С. Михайло Могиляньський як співтворець Шевченківського комеморативного канону // Пам'ятки України: історія та культура. – 2014. – № 1. – С. 18–23.

⁵¹ Шевченкови роковини 1916 року (26 лютого). – Чернігів, 1916. – С. 1.

⁵² Там само. – С. 2–3.

⁵³ Там само. – С. 3.

⁵⁴ Могилянский М. О культурном творчестве (Украинская проблема). – Пг., 1916. – С. 5–6.

⁵⁵ Там само. – С. 11–20.

⁵⁶ Дзюба І. М. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. – К., 2011. – С. 260–262.

⁵⁷ Модзалевская Т. Л. Вадим Львович Модзалевский (1882–1920). – С.-Петербург, 2011. – С. 53.

⁵⁸ Держархів Чернігівської області, ф. Р-4154, оп. 1, спр. 139, арк. 3.

⁵⁹ Черниговский край. – 1917. – 14 декабря. – С. 3.

⁶⁰ Могиляньський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918. – 15 (28) июня. – № 45–46. – С. 2.

⁶¹ ЧЗГ. – 1918. – 13 (26) июля. – № 57–58. – С. 3.

⁶² ЧЗГ. – 1918. – 11 октября (28 сентября). – № 75–76. – С. 3.

⁶³ Черниговский кооператор. – 1919. – 1 марта. – № 6. – С. 9.

⁶⁴ Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Київські неокласики / Упоряд. В. Агєєва. – К., 2003. – С. 175–194.

⁶⁵ Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могиляньський // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчука. – К., 2011. – С. 492–493, 497, 499.

⁶⁶ Могиляньський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень / Публ. О. Сергєєва; передм. М. Слабошпицького // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 270–491.

⁶⁷ Там само. – С. 275.

⁶⁸ Могилянский М. Письма Владимиру Мияковскому / Публ. Г. Кураса // Новый журнал / The New Review. – Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225. – С. 200.

⁶⁹ Кривенко С. Жанрова своєрідність роману «Честь» Михайла Могиляньського // Літературний Чернігів. – 2012. – № 1(57). – С. 107–117.

⁷⁰ Вперше надруковано в журналі «Вітчизна» (1990, № 1). Шумило Н. М. «Життя людське – храм, а не морт!» (Про роман Михайла Могиляньського) // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–90.

⁷¹ Детальніше про публікації літературних праць М. Могілянського в сучасній Україні див. у покажчику: Іваницька С., Демченко Т., Ляшко С. Михайло Могілянський: Бібліографічний покажчик // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 63.

⁷² Кривенко С. М. Творчість Михайла Могілянського у літературному контексті доби: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – С. 1–2.

⁷³ Журавльова Т. Рід Могілянських // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 11–12.

⁷⁴ Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могілянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 118–119.

⁷⁵ Листи Михайла Могілянського до Іллі Шрага [1917 рік] / упоряд. та ком. Т. Демченко, С. Іваницької // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 27–31.

⁷⁶ Березовая Л. Г. Интеллектуальный Ренессанс Серебряного века // Историк и его время. Сб. статей. К 70-летию профессора В. В. Шелохаева. – М., 2011. – С. 172–173.

⁷⁷ Детальніше див.: Зелік О. А. Ідеї європеїзму в публіцистиці Михайла Могілянського // Філологічні трактати. – 2012. – Т. 4. – № 3. – С. 129–135.

**Могилянський Михайло
Михайлович**
(22. 11. (4. 12.) 1873 –
22. 03. 1942)

Шраг Ілля Людвігович
(05. 09. (23. 08.) 1847 –
11.04.1919)

ЛИСТИ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО ДО ІЛЛІ ШРАГА

Лист № 1 ¹

27 січня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Простите, что промедлил с ответом. Вчера я был в Палате ² и подал прошение о том, чтобы Вам выслали удостоверение (необходимое для представления в Черн[иговский] окр[ужной] суд), что кассационного протеста на приговор не последовало ³. Вероятно, в понедельник оно Вам и будет выслано. Я считаю, что Вам всего лучше было бы перевестись сюда ⁴, но я не знаю, что бы вышло из этого, если бы Черн[иговский] суд вынес в настоящем положении дела неблагоприятное для Вас решение, а Вы уже успели перечислиться сюда? Или, если Вы не возбудите вопроса в Черн[иговском] суде о возстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого ⁵, а перечислитесь сюда, то Черн[иговский] суд и вопроса, связанного с воспрещением практики, до судебного решения обсуждать не будет?

Если это так, то, пожалуй, лучше всего Вам сейчас же перечисляться, не возбуждая вопроса о возстановлении прав. Петербуржцев-адвокатов, я думаю, вопрос практически не интересовал и не интересуется, им никто не препятствовал и до суда, вряд-ли станет препятствовать и после суда. Завтра во фракции ⁶ я увижу, вероятно, кое-кого из компетентных людей (Пергамент ⁷, напр[имер]) и спрошу их мнение.

Если что скажут интересное, сообщу. В пятницу я был в юрид[ическом] обществе ⁸, где обсуждался доклад Толстого ⁹ на тему об ограничении избир[ательных] прав в связи с судимостью. Отвечая Толстому и мне, член нынешней 3^{ей} Думы Люце ¹⁰ (в этот вечер, я знал это днем, готовился (и состоялся) бойкот Милюкова ¹¹, так что отсутствие Люце из думы было во всяком разе странно: объяснялось это в

публике тем, что Л[юце] – докладчик по делу Шмида ¹² и интересуется поэтому теоретической разработкой вопроса) – так вот этот Люце ответил нам, что мы напрасно пессимистически смотрим на 3^ю думу и выразил свою [підкреслено автором. – Упорядники] уверенность, что господствующая в 3^{ей} думе партия, если не в эту сессию, то в это пятилетие (надеется, каналья, на пятилетие! ¹³) проведет исправление редакции избирательного закона в таком смысле, что выборжцы ¹⁴ и все в подобном положении находящиеся будут возстановлены в своих правах. Трудно без скепсиса отнестись к этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии ¹⁵, столь Вами любимой! В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе... ¹⁶

Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного ¹⁷?

Всем Вашим от меня и мамы ¹⁶ поклон. Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могилянский

**Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського
(далі – ЧІМ), ф. 603, інв. № Ал 59–130/10, арк. 16–17.**

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка» Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова, СПб. – В[асильевский] О[стров], Большо́й пр[оспект], д. 6 М. М. Могилянский 27, I, 1908 г.»

² *Палата* – у дореволюційній Росії орган, запроваджений судовою реформою 1864 р. для розгляду цивільних і кримінальних справ. Тут йдеться про Санкт-Петербурзьку судову палату, де на засіданнях «особого присутствія» 12–18 грудня 1907 р. розглядалася справа депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву.

³ *Кассационного протеста не последовало* – вирок виборжцям (див. прим. 14 до даного листа) «в остаточній формі» був оголошений 7 січня 1908 р. Практично всі підсудні (крім соціал-демократів) подали касаційні скарги до Громадянського касаційного департаменту «Правительствующего Сената», але вони не були задоволені (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет о заседаниях особого присутствия Санкт-Петербургской судебной палаты 12–18 декабря 1907 г. – СПб., 1908. – С. 168).

⁴ *Вам всего лучше было-бы перевестись сюда* – Чернігівський окружний суд двічі розглядав питання про позбавлення І. Шрага права

на адвокатську діяльність за підписання Виборзької відозви. На засіданні 8 жовтня 1906 р. суд залишив його у званні присяжного повіреного, але на повторному засіданні 27 січня 1907 р., очевидно, під тиском зверху, вивів колишнього депутата із складу колегії адвокатів (ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–246, арк. 14 зв.). Це означало, крім усього іншого, втрату роботи, а, отже, й засобів до існування. М. Могилянський як захисник І. Шрага радив спробувати перевестися («перечислиться») на аналогічну посаду до столичного суду.

⁵ *Если Вы не возбудите вопроса в Черн[изовском] суде о восстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого* – це була ще одна, хоча й малоімовірна можливість добитися відміни заборони на професію.

⁶ *Фракція* – очевидно, йдеться про фракцію кадетської партії у Третій Державній думі.

⁷ *Пергамент* – Осип Якович Пергамент (1868–1909) – одеський адвокат і громадський діяч, депутат Першої та Другої Державних дум. У жовтні 1905 р. був «найвпливовішою особою у складі у Конвенту» – революційного органу в Одесі, відомого ще під назвою «Тимчасовий комітет» (Турченко Г. Ф., Назарова Є. П. Революція 1905–1907 рр.: Одеський Конвент // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXXI. – С. 105). О. Пергамент входив до числа адвокатів, які захищали депутатів Першої Державної думи, котрі підписали Виборзьку відозву (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 1).

⁸ *Юридическое общество* – наукове товариство, засноване у 1877 р. при Санкт-Петербурзькому університеті. Сучасні російські дослідники стверджують, що «думський» етап в діяльності адміністративного відділення товариства характеризувався активізацією досліджень питань, пов'язаних з новим державним устроєм (Миридонова В. С. Научно-исследовательская деятельность Санкт-Петербургского Юридического общества // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2002. – № 1. – С. 64).

⁹ *Доклад Толстого на тему об ограничении избирательных прав в связи с судимостью* – ймовірно, йдеться про доповідь графа Петра Петровича Толстого (1870–1918) – юриста, депутата Першої Державної думи від Уфимської губернії, який підписав Виборзьку відозву і мав відбути тримісячне покарання.

¹⁰ *Люце* – Людвіг Готлібович Люц (Лютц) (1880–1941) – німець за походженням, землевласник, юрист, товариш прокурора окружного суду, депутат Другої, Третьої і Четвертої Державних дум Росії від Херсонської губернії, входив до фракції октябристів (Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 261).

¹¹ *Бойкот Милюкова* – можливо, йдеться про обструкцію, влаштовану правими під час виступу лідера кадетської фракції Павла Миколайовича Милюкова (1859–1943) у Третій Державній думі. П. Милюков щойно повернувся з Америки. Це був його перший виступ, відтак, коли більшість депутатів піднялися зі своїх місць і вийшли із зали засідань, він був шокований, а згодом написав у своїх мемуарах, що його «перше враження було жахливим» (Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 294).

¹² *Дело Шмида* – очевидно, йдеться про арешт і слідство у справі Миколи Павловича Шміта (Шмідта) (1883–1907). Він був багатим фабрикантом і водночас революціонером, членом РСДРП, учасником першої російської революції 1905–1907 рр. Його фабрика стала одним із вогнищ повстання у Москві. Загинув у тюрмі. Свої статки М. Шміт заповів більшовикам, і вони отримали 280 тис. руб. шляхом одруження сестер М. Шміта з партійними функціонерами.

¹³ *Надвється... на пятилетие* – Склад Третьої Державної думи цілком влаштував владу і тому, на відміну від двох перших, вона відпрацювала повний термін – з 1 листопада 1907 р. по 9 червня 1912 р.

¹⁴ *Выборжцы (выборзцы)* – поширена назва тих депутатів Першої Державної думи, які підписали 10 липня 1906 р. *Выборзьку відозву* – заклик до громадян Росії протестувати проти незаконного розпуску Думи: «Стойте крепко за погранные права народного представительства, стойте за Государственную Думу. [...] У вас есть способ добиться этого: правительство не имеет права без согласия народного представительства ни собирать налоги с народа, ни призывать народ на военную службу». «До созыва народного представительства не давайте ни копейки в казну, ни единого солдата в армию» (*Дело о Выборгском воззвании: Стенографический отчет...* – С. 6–7). Усього цей документ підписав 181 колишній посол, до судової відповідальності (див. примітку № 2) було притягнуто 169 осіб.

¹⁵ *К этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии* – П. Милюков писав, що до Думи були «проведені» 154 октябристи, до них приєдналися 70 депутатів «помірковано-правих», 26 «націоналістів» і 50 «вже зовсім нестримних чорносотенців». «Так створена була група в 300 членів, які готові були підпорядковуватися повелінням уряду і виправдовували подвійну кличку Третьої Думи: "панська" і "лакейська"» (Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 228).

¹⁶ *В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе...* – див. прим. 11 до даного листа.

¹⁷ *Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного* – Канцелярія Чернігівського губернатора за підписом «начальника губернії» М. Родіонова вже 21 вересня 1906 р. сповістила І. Шрага, що його усунули зі складу Земських зборів та Миської думи, а також з посади представника в Губернському із

земських і міських справ присутствії. Пасивне виборче право земського і міського гласного було повернено йому тільки після Лютневої революції.

¹⁸ *Мама* – мати М. Могилянського Марія Миколаївна Могилянська (1855–1918) на даний момент жила в С.-Петербурзі, листувалася з І. Шрагом.

Лист № 2 ¹

5 лютого 1908 р.

СПб. 5/II 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Спешу Вам ответить, хотя ничего утешительного сообщить не могу. Вчера я беседовал с Пергаментом – его мнение таково, что Вас сейчас здесь принять не могут: будто бы по закону нет «перечисления», а есть только поступление в прис[яжные] пов[еренные], и вот тут действует соответствующая статья о приеме, препятствующая приему «состоящих под судом» (а Вы де пока под судом). Он идет дальше и думает, что и по окончании дела (– оставить без последствий – таково ожидаемое решение Сената ²) по точному смыслу закона принять Вас не смогут (а Черниг[овский] суд – должен будет исключить). Мнение Пергаamenta мне представляется неверным. Но и Пергамент говорит, что Вам следует попробовать подать прошение в здешний Совет ³ без приложения каких-либо документов – просто «Черниговск[ого] Прис[яжного] Поверенного такого-то прошение» – о зачислении в Прис[яжные] Поверен[ные] Округа С. Пет[ербургской] Суд[ебной] Палаты. Совет сам потом затребует документы из суда. При прошении ссылка на 2–3 живущих в Петербурге лиц, как знающих Вас... Пергамент думает, что могут и зачислить.

Я хотел еще поговорить с кем-либо из Совета. Спрашивал по телефону М. В. Беренштама ⁴, но оказалось, что он уехал до 10го из Петербурга. М[ихаил] Вильямович – член Совета. Если мне не удастся увидеть кого-либо другого из Совета, для чего приму все меры, то 10го поговорю с Беренштамом.

Вот все, что пока могу сообщить.

Поклон всем Вашим. Мама кланяется Вам и Елизавете
Исааковне⁵.

Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могилянский

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/9, арк. 14–15.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка»
Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. –
В[асильевский] О[стров], Большо́й пр[оспект], д. 6.
М. М. Могилянский 5. II. 1908 г.»

² *Сенат (Правительствующий Сенат)* – згідно з Судовою
реформою 1864 р. вища судова й касаційна інстанція в Російській
імперії.

³ *Совет* – очевидно, йдеться про Раду присяжних повірених
С. Петербурзької судової палати – виборний керівний орган адвокатури
даної судової палати. В законах Російської імперії щодо статусу, прав
і обов'язків присяжних повірених зазначено, що «допущение» до
цього звання належить судові. «Когда в округе Судебной палаты число
присяжных поверенных достигло 20, то они вправе просить об
учреждении Совета присяжных поверенных, к которому переходит
право допущения к сему званию. Совет, независимо от требуемых
законом условий, принимает в соображение все, что ему известно о
нравственных качествах желающего поступить и сообразно этому
выдает разрешение или отказывает в его выдаче» (Энгельман И. Е.
Учебник русского гражданского судопроизводства. – Изд. второе,
исп. и доп. – Юрьев, 1904. – С. 136–137).

⁴ *М. В. Беренштам* – Михайло Вільямович Беренштам (1872–
1932) – російський юрист, син відомого українського громадівця
В. Л. Беренштама, присяжний повірений, був заступником голови
Ради присяжних повірених при С.-Петербурзькій судовій палаті. Після
Лютневої революції 1917 р. – директор 2-го департаменту Міністерства
юстиції, згодом товариш міністра продовольства Тимчасового уряду.
Член Народно-соціалістичної партії, в 1917 р. увійшов до ЦК Трудової
Народно-соціалістичної партії (НСП) (об'єднавчий з'їзд 21–23 червня
1917 р., Петроград). Автор мемуарів «Из недалекого прошлого.
(Воспоминания о поездке «на голод»)» (Русское богатство. – 1898. –
№ 4. – С. 153–171). Після 1917 р. – юрисконсульт держтресту
«Металлолом».

⁵ *Елизавета Исааковна* – дружина І. Шрага.

Лист № 3 ¹

Після 10 лютого 1908 р.

Отв[етил] 21 февраля ²

Дорогой Илья Людвигович!

Наконец, я добился свидания с М. В. Беренштамом. Он мне сказал, что сейчас совет настроен очень осторожно, боясь, чтобы не поизгоняли всех привлеченных, осужденных... Недавно был вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[еренного] (привлеченного по 129 ст. ³). И его просили взять свое прошение обратно. Мих[аил] Вильям[ович] думает, что Вам все-таки следует подать сюда прошение. Во всяком разе Вы ничем не рискуете – отказать в приеме не могут. Самое большее попросят взять прошение обратно, если большинство Совета останется при теперешней осторожной политике (большинство очень колеблется). В прошении о зачислении надо упомянуть о всех обстоятельствах (т. е. о приговоре по Выборгск[ому] делу) ⁴.

Зачислить менее, чем в два месяца не могут. Надо также сослаться на двух, трех лиц, постоянно живущих в Петербурге (дав их адреса).

Как видите, ничего отрадного сообщить Вам не могу. Но думаю, что Вас бы зачислили! Вопрос в том, что из этого вышло бы? Ведь возможен протест и как потом на дело посмотрит Сенат, кто знает? Если в Москве больше шансов, попробуйте там. Хотя ведь главное дело не в шансах, – они и здесь хороши, а в возможности протеста.

Вам и Вашим – от меня и от мамы поклон.

Пишите, как решите поступить.

Всего лучшего.

Жму руку

Ваш Мих. Могилянский

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/8, арк. 12–13.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка» Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект], д. 6 М. М. Могилянский».

² Напис зроблено І. Шрагом.

³ *Вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[е]ренного [привлеченного по 129 ст.] – за підписання Выборзької відозви судили по ст. 51 і ст. 129, 3 пункт частини першої, Карного уложення. Остання передбачала: «Виновный в произнесении или чтении, публично, речи или сочинения или в распространении или в публичном выставлении сочинения или изображения возбуждающих:... 3) к неповиновению или противодействию закону или обязательному постановлению или законному распоряжению власти... наказывается заключением в исправительный дом на срок не свыше 3 лет» (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 26). І. Шрага судили теж за цією статтею.*

⁴ *О приговоре по Выборгскому делу – див. примітку 14 до листа № 1.*

Лист № 4 ¹

31 травня 1908 р.

31 /V 1908

СПБ

Дорогой Илья Людвигович! Прочел о Вашем заключении ² в вечерних «Биржевых Ведомостях» ³ и как Ваш защитник считаю необходимым сообщить Вам, что здесь прокуратура настаивает, что содержащимся в одиночном заключении ⁴, срок заключения должен быть сокращен на $\frac{1}{4}$ (как это и было сделано в отношении отбывшего наказание Н. Ф. Езерского ⁵). Но окончательно вопрос еще не решен. Своевременно сообщу о том, какое последует решение. По слухам, дело о тех, относительно кого оно было выделено (Шольль ⁶, Петражицкий ⁷ и др.), – слушается 30 июня. Желаю Вам здоровья и всего лучшего.

Вас[ильевский] Остр[ов]. Большой пр[оспект], 6. Жму руку
Ваш Мих. Могилянский

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/3, арк. 5.

¹ Лист написаний на листівці – «открытое письмо». На адресі вказано «В тюрьму».

² *Прочел о Вашем заключении* – І. Шраг відбував покарання за підписання Виборзької відозви з 24 травня по 24 серпня 1908 р. в одиночній камері Чернігівської в'язниці.

³ *«Биржевые Ведомости»* – газета фінансів, торгівлі, політики і громадського життя, виходила в С.-Петербурзі у 1880–1917 рр., з 1885 р. – щоденна, з 1893 р. виходили ранковий і вечірній випуски.

⁴ *Содержащимся в одиночном заключении* – заходи М. Могилянського щодо зменшення терміну ув'язнення І. Шрага були викликані турботою про стан здоров'я останнього. У листі від 30 червня 1908 р. М. Жук писав М. Коцюбинському, що під час відвідин І. Шрага у тюрмі «він мені видався якимсь нездужим ... «Ще два місяці, – сумно повідомляє він» (Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 315–316).

⁵ *Н. Ф. Езерский* – Микола Федорович Єзерський (1870–1938) – присяжний повірений, громадський діяч, журналіст, обраний до Першої Державної думи від Пензенської губернії по списку кадетів. За підписання Виборзької відозви відбував тримісячне тюремне покарання.

⁶ *Шольл* – Євген Густавович Шольл (1863–1916) – військовий юрист, публіцист, кадет, депутат Першої Державної думи від Київської губернії, не з'явився через хворобу на перше засідання суду у справі виборжців (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 2).

⁷ *Петражицкий* – Лев Іосифович Петражицький (1867–1931) – російський і польський вчений – правознавець, соціолог, філософ, професор Петербурзького університету. На судовому засіданні у справі виборжців 15 грудня 1907 р. була зачитана його заява, підкріплена довідкою від лікаря, що через стан здоров'я він не може брати участь у засіданні суду. На засіданні 17 грудня суд ухвалив виділити його справу в окреме судочинство (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 130, 141–142).

Лист № 5¹

18 червня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Позавчера, вернувшись с дачи (в Мустамьяках по Финляндс[кой] ж[елезной] д[ороге]), я получил Ваше письмо. Увы, вопрос о том, будет ли сокращен на $\frac{1}{4}$ срок «Выборгцам» до сих пор практически не решен. Одновременно сообщается, что в Москве заключенные поставлены в

известность о сокращении им срока и ответ С[анкт] Петерб[ургской] Палаты по ходатайству Кедрина ². Петерб[ургская] Палата нашла, что не ее дело решать вопрос, входящий в компетенцию тюремного ведомства. Московское известие объясняют тем, что до Московской прокуратуры еще не дошел сенатский указ по делу Маргулиеса ³, которому срока не сократили. Но решение по делу Маргулиеса имеет мало отношения к вопросу настоящему.

Словом, в вопросе большая путаница. (Езерскому, который уже отбыл, не подавая кассацион[ной] жалобы, заключение здесь в «Крестах» ⁴ – срок сократили). Я думаю, что по закону срок должен быть сокращен, хотя хорошо в вопросе не разобрался. На практике, повидимому, в отношении выборгцев сокращения не будет... ⁵

Ваше письмо [закреслено слово, – Упорядники], в котором Вы просили навести справки по делу Добровольского ⁶ я получил, но тогда был занят переездом на дачу и передал письмо брату ⁷ с просьбой найти кого-н[и]-б[удь], кто бы взялся сделать справки и следить, не поступит ли исковое прошение. С тех пор брата не видел. Постараюсь его увидеть и узнать, сделано-ли чтонибудь.

Из сидящих в «Крестах» все чувствуют себя бодро и хорошо. Только Мих[аил] Ильич Петрункевич ⁸ и Протопопов ⁹ болеют, особенно последний. Ив[ан] Ильич ¹⁰ за болезнью получил отсрочку и уехал в деревню. Москвичи все здоровы ¹¹. В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика» ¹². Радикальная партия постановила возложить на бюст венок. Сегодня происходят выборы в Финляндский сейм ¹³. Я, к сожалению, сегодня не мог быть в Финляндии. К концу июня закончат занятия «работоспособная» ¹⁴, уже утвердившая внутренний заем в 200 млн. и спешно заканчивающая бюджет.

Все наши Вам шлют привет и пожелания здоровья.

Свечин ¹⁵ теперь занят каким-то обществом страхования жизни, в котором он и Кутлер ¹⁶ – член правления. Вчера его видел. Он просит Вам кланяться. Милюков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу ¹⁷. Недавно встретил в Белоострове Лотоцкого ¹⁸, который спрашивал о Вас и просил передать Вам поклон.

В Питере сейчас мерзость запустения: все, кроме людей подневольных, разъехалось в разные концы. 22го состоится съезд представителей печати (всероссийский)¹⁹: главный предмет обсуждения съезда – вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия...²⁰

Погода в Питере холодная и дождливая.

Будьте здоровы. Если будет, что сообщить, я Вам напишу.

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/1, арк. 1–2.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка» Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект], д. 6 М. М. Могилянский 18 VI 1908 г.». Текст листа перекреслено синім олівцем, далі йде напис, зроблений друкарським способом «Помощник Начальника М. Г.».

Рукою І. Шрага на початку листа зроблено напис «9 июля», очевидно, позначка вказує на дату написання відповіді. Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² *По ходатайству Кедрина* – серед адвокатів, котрі захищали виборжців, був Н. Є. Кедрін – можливо, син Євгена Івановича Кедріна – громадського діяча, юриста, гласного Петербурзької міської думи, члена кадетської партії, виборжця.

³ *Маргулієс* – Мануель Сергійович Маргулієс (1869–1939) – один з адвокатів, які захищали депутатів Першої Державної думи – членів фракції трудовиків на суді з приводу підписання Виборзької відозви (Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 2).

⁴ «*Кресты*» – побутова назва (від форми будівлі) тюрми в Петербурзі, що діє з 1892 р. (тепер використовується як слідчий ізолятор). Після революції 1905–1907 рр. використовувалася переважно для утримування політичних в'язнів.

⁵ *На практике, повидимому, в отношении виборгцев сокращения не будет...* – див. лист № 5.

⁶ *По делу Добровольского* – перебуваючи у тюрмі, І. Шраг, ймовірно, не полишав адвокатської практики, хоча формально й не мав права на неї. В записях у його «тюремному» зошиті збереглася інформація про 6 листів, адресованих Добровольському (Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп 1, спр. 37, арк. 62). Можливо, йдеться про Петра Михайловича Добровольського (1871–1910) – чернігівського релігійного й громадського діяча, краєзнавця, археолога.

⁷ *Передал письмо брату* – очевидно, йдеться про молодшого брата М. Могилянського Петра Михайловича Могилянського (1881–1921), який теж був адвокатом.

⁸ *Михаил Ильич Петрункевич* (1845–1912) – земський діяч, лікар, депутат Першої Державної думи від Петербурзької губернії, виборжець. Уродженець Чернігівської губернії.

⁹ *Протопопов* – серед депутатів, котрі підписали Виборзьку відозву, був посол від Самарської губернії Дмитро Дмитрович Протопопов (1864, за іншими даними 1865 або 1866–1918) – відомий земський діяч, журналіст, член кадетської партії, розстріляний більшовиками.

¹⁰ *Иван Ильич* – Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928) – земський і громадсько-політичний діяч, депутат Першої Державної думи, виборжець, один із лідерів кадетської партії. Уродженець Чернігівської губернії, свою кар'єру видатного земця розпочав саме тут. Брав участь у збірниках «Аграрный вопрос» (т. 1, М., 1906; «Первая Государственная Дума» (СПб., 1907). Автор мемуарів «Из записок общественного деятеля» (Берлин, 1934). (Див.: Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. – М., 1996. – С. 456; Мазур Г. П. Державно-правові погляди І. І. Петрункевича: автореф. ... к. ю. н. – Харків, 2007).

¹¹ *Москвичи все здоровы* – очевидно, йдеться про послів Московської губернії – підписантів Виборзької відозви, котрі відбували тримісячний тюремний термін у Москві; відомих діячів кадетської партії: Федора Федоровича Кокошкіна (1871–1918) та Сергія Андрійовича Муромцева (1850–1910) й робітників – соціал-демократів Івана Феоктистовича Савельєва (1874–?) та Василя Миколайовича Чурюкова (1878–?).

¹² *В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика»*. Радикальна партія постановила возложить на бюст венок – М. Могилянський пояснив, що «Крепким стариком» називали голову Першої Державної думи С. Муромцева: «В «історичну ніч» прийняття відповідного адреса (4-го травня) хтось із селян-депутатів назвав невтомного голову «крепким стариком». У парламентських колах так і утвердилось за С. А. Муромцевим це повне поваги найменування – «Крепкий старик» (Могилянський Мих. Первая Государственная Дума. – СПб., 1907. – С. 42). Очевидно, йдеться про погруддя С. Муромцева роботи скульптора Паоло Трубецького (1866–1838). У Вікіпедії зазначено, що у 1906–1914 рр., мешкаючи в Парижі, митець створив низку скульптурних портретів, серед них бюст голови Першої Державної думи, якого поважали в республіканській Франції.

¹³ *Выборы в Финляндский сейм* – 7 липня 1906 р. був прийнятий «Новий сеймовий статут для Великого Князівства Фінляндського» (вступив у дію 18 вересня). Згідно з його положеннями, вибори до

сейму провадяться кожний третій рік. Цікаво, що виборче право проголошувалося загальним і для чоловіків, і для жінок, які досягли 24-річного віку (Брянчанинов А. Н. Междоумье: Сборник материалов для характеристики политического положения перед созывом второй Думы. – СПб., 1907. – С. 14). Обраний згідно з вищеназваним статутом Сейм розпочав свою роботу 10 лютого 1908 р., але вже 16 квітня був розпущений. Нові вибори відбулися 1 липня (за новим ст.) того ж року. (Див. докладніше: Руссобтовский М. Историческое освещение финляндского вопроса. – СПб., 1910. – С. 156, 164). Руссобтовский М. – псевдонім М. Могилянського.

¹⁴ *К концу июня закончит занятия «работоспособная»* – йдеться про завершення першої сесії (листопад 1907 – червень 1908 рр.) Третьої Державної думи.

¹⁵ *Свечин* – Олексій Олександрович Свечин (1865–1929) – юрист за фахом, військовий, впливовий земський діяч, голова Чернігівської губернської земської управи, кадет, депутат Першої Державної думи від Чернігівщини. Не підписав Виборзьку відозву, бо на час розпуску Думи перебував у Лондоні на міжнародному парламентському конгресі. (Див.: Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечин // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 79–88).

¹⁶ *Кутлер* – Микола Миколайович Кутлер (1859–1924) – російський політичний діяч, юрист. У 1905–1906 рр. автор ліберального проекту земельної реформи в Росії. У 1906–1917 рр. – один з лідерів кадетської партії.

¹⁷ *Милоков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу* – див. прим. 6–7 до листа № 6. У спогадах П. Милокова йдеться про «три заграничные поездки» в 1907–1909 рр.: «Вторая поездка (на Балканы) тесно связана с моими выступлениями в Думе в качестве не только терпимого, но все более признанного эксперта по внешней политике... Я почувствовал, что мои знания о Турции теперь уже недостаточны, и решил в каникулы 1908 г. предпринять новую поездку по Балканам». Див.: Милоков П. Н. Воспоминания (1859–1917). Под ред. М. М. Карповича и Б. И. Элькина. – Тт. 1-2. – Нью-Йорк, 1955. – С. 23–26. Історик багато уваги приділив також так званій балканській кризі – анексії 5 жовтня 1908 р. Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Сучасні автори стверджують, що саме її «можна назвати репетицією розгортання Першої світової війни». (Див. докладніше: Машевський О. П. Дипломатія Німеччини під час боснійської кризи // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 144–146).

¹⁸ *Лотоцкий* – Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – український громадсько-політичний, культурний, церковний та державний діяч, один з керівників Петербурзької громади. Див.: Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч і політик

(1890–1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с. Збереглися його листи до І. Шрага. Див.: Демченко Т. Листи Олександра Лотоцького до Іллі Шрага // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернівці, 2012. – Вип. 14. – С. 61–74.

¹⁹ 22го *состоится съезд представителей печати (всероссийский)* – Перший Всеросійський з'їзд представників російської преси відбувся в Санкт-Петербурзі 22–25 червня 1908 р. Він увійшов у історію як «толстовський» з'їзд, оскільки на ньому була вироблена програма святкування ювілею Л. Толстого.

²⁰ *Вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия* – у примітках В. Мішина до спогадів О. Гольденвейзера про Л. Толстого зазначено, що на початку 1908 р. з ініціативи М. Стаховича у Санкт-Петербурзі був створений Комітет з організації ювілею великого письменника. Аналогічний орган – Тимчасове бюро – заснувався і в Москві. Проте 25 березня Л. Толстой звернувся до московського комітету з листом, у якому прохав не влаштовувати бучного святкування. Див.: Гольденвейзер А. Б. *Вблизи Толстого / Предисл. К. Н. Ломунова; прим. В. С. Мишина.* – М.; Л., 1959. – С. 434. Див. також примітку 8 до листа № 6.

Лист № 6 ¹

25 липня 1908 р.

Мустамяки
25 юлія 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Я получил Ваше письмо вчера и, значит, теперь, когда я пишу, Вам остается досидеть меньше месяца. Положим, к концу должно возрастать нетерпение к свободе и оттого к концу, вероятно, труднее сидеть.

Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому ². А еще накануне 16го июля, когда кончался «сокращенный» срок, даже администрация «Крестов» ждала распоряжения об освобождении бывших депутатов. Наоборот, по распоряжению С[анкт] Петерб[ургской] Палаты Костромичам ³, содержащимся в одной камере, объявлено, что срок заключения для них будет продлен на один месяц. Из них Сафонов месяц содержался в одиночке где-то в уездной тюрьме и переведен был в Костромскую тюрьму по распоряжению губернатора.

Было бы удивительно, если бы мы еще сохраняли способность удивляться.

Турецкая конституция ⁴ пока еще не вызвала конфликтов, но кое-какие облачка уже показались на горизонте. Вы скучаете без газет, а я только в одном этом Вам и завидую, что не читаете газет. М[ожет] б[ыть], потому, что я не только их читаю (да еще помногу!), но и пишу в них... Последняя газетная сенсация это довольно резкое выступление против «правых революционеров... России» ⁵. Милюков поехал путешествовать по славянским землям ⁶, сейчас пишет уже из Софии, думаю, не удержится и заедет в конституционную Турцию ⁷.

Есть слух, что ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-н[и]б[удь] на заграничный курорт ⁸.

Итак, Вы проведете черниговские празднества в тюрьме? ⁹

Когда-же увидимся? Я только, когда поеду на земское собрание ¹⁰, заеду в Чернигов. Вышел 1ый том сочинений Драгоманова (в издании Сытина) ¹¹. Предисловие Б. Кистяковского ¹² посвящено характеристике – литературной деятельности, а также биографии Драгоманова.

Ну, желаю всего хорошего.

Крепко жму руку.

Скорее выходите на Свет Божий и будьте здоровы.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/2, арк. 3–4.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка» Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект], д. 6. М. М. Могиланский». Дві позначки від цензури: «За начальника Черниговской Тюр[ьмы]» і штамп поперек тексту листа «Товарищ прокурора просмотрел. За Начальника Чернигов[ской] Тюр[ьмы]». Рукою І. Шрага зроблено напис олівцем «Пол[учил] 20 августа». Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому – йдеться про нездійненні надії на скорочення терміну ув'язнення виборцям, які відбували його в одиночних камерах.

³ *Костромичи* – серед депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву, були посли від Костромської губернії – Замислов Іван Ілліч (1874–1937), Огородніков Микола Олександрович (1872–1919), Сафонов Петро Олексійович (1868–?), Смірнов Олександр Іванович (1881–?), Френкель Захар Григорович (1869–1970). Див.: Сидоров Д. В. Фонды местных по выборам в Государственную думу комиссий как источник изучения истории российской парламентаризма в начале XX века (на материалах Костромской губернии) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kosarchive.ru/publications/article/1>.

⁴ *Турецкая конституция* – конституція в Туреччині була проголошена 24 липня 1908 р. у результаті успішного повстання, піднятого молодотурками (рух опору деспотичному правлінню султана Абдул-Гаміда II, який охопив значну частину армії). 27 квітня 1909 р. султан був усунутий від влади. Див.: Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навч. посіб. – К., 2010. – С. 180–187.

⁵ *Резкое выступление против «правых революционеров ... России»* – «правими революціонерами» М. Могиланський іронічно назвав, ймовірно, так званих чорносотенців – членів «Союза русского народа» і тому подібних організацій.

⁶ *Милюков поехал путешествовать по славянским землям* – у своїх спогадах П. Милюков аналізує витоки й перебіг Балканської кризи 1908 р., майже нічого не повідомляючи про свої переміщення й зустрічі в балканських країнах. Див. докладніше: Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 299–307.

⁷ *Думаю, не удержится и зведет в конституционную Турцию* – так і сталося. У своїх спогадах П. Милюков докладно описує свої відвідини Туреччини, не приховуючи симпатій до «молодотурків» і водночас критикуючи позицію імператора Миколи II, який носився з ідеєю «про взяття Дарданелл». Див. докладніше: Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 306.

⁸ *Ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-нибудь на заграничный курорт* – на початку серпня 1908 р. Л. Толстой тяжко захворів. Його дружина С. А. Толстая направила до редакцій газет листа, в якому просила через хворобу не турбувати ювіляра. 80-річчя, як записав у щоденнику зять письменника М. С. Сухотін, відзначали в Ясній Полянї у вузькому колі рідних Л. Толстого: «По случаю слабости юбилера никого к нему из чужих не пускали» (Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников: В 2-х т. / Ред. С. А. Макашин; вст. ст. К. Н. Ломунова. – М., 1978. – Т. 2. – С. 382).

⁹ *Вы проведете черниговские празднества в тюрьме* – очевидно, йдеться про святкування 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів (907 р.), яке проходило у 1908 р. з 1 по 8 серпня. Урочистості приурочили до часу роботи XIV Археологічного з'їзду.

¹⁰ *Когда поеду на земское собрание* – у 1903 р. М. Могилянського обрали гласним Городнянського повітового земства на триріччя 1904–1906 рр. У наступному його неодноразово переобирали на цю посаду. Повітові земські збори, як правило, призначалися на осінь.

¹¹ *Вышел 1^{оо} том сочинений Драгоманова (в издании Сытина)* – видання побачило світ під назвою «Политические сочинения», за редакцією І. М. Гревса і Б. О. Кістяківського у 1908 р. у Москві. Іван Дмитрович Ситін (1851–1934) – російський видавець, на початок ХХ ст. його видавництво вважалося найбільшим в Росії. У своїх мемуарах (див. Додаток № 6). М. Могилянський писав про величезний вплив, який справили на формування його соціально-політичних переконань праці Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) – видатного українського громадсько-політичного діяча, публіциста, філософа, історика, літературознавця.

¹² *Б. Кістяковський* – Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) – вчений-юрист, соціолог, філософ права. Про полеміку, яку спричинила передмова Б. Кістяківського в політичному опозиційному соціумі, див.: Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319. Про фінансові труднощі, пов'язані з реалізацією накладу в листі до М. С. Грушевського від 11 серпня 1908 р. повідомляв учень історика І. М. Джиджора, посилаючись на свідчення Б. О. Кістяківського (Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – С. 176).

Лист № 7 ¹

6 листопада 1912 р.

СПб, В[асильевский] О[стров],
Б[ольшой] пр[оспект], 6
Отв[етил] 12 ноября ²

Дорогой Илья Людвигович!

Не можете ли Вы исполнить две мои просьбы: 1) узнать, где находится семья покойного Хвоста ³ (по возможности точный адрес). Меня об этом спрашивают, ибо имеется небольшая сумма денег, предназначенная для отсылки семьи.

2) Не можете-ли узнать, имело ли общее собрание окр[ужного] суда ⁴ суждение по поводу моей жалобы на Домиловского ⁵ и каково оно было.

Очень спешу, а потому простите, пишу впопыхах. Начались заседания комиссии по предъявлению вопроса о закономерности выборов ⁶. Из-за этого (отчасти) я не могу выехать в Городню на земс[кое] собрание. Кроме того – у меня опять избирательная кампания: выборы в городскую думу. Все это отнимает массу времени. Дошел-ли к Вам № «Речи» ⁷ с моей рецензией на Аркаса ⁸ (№ был конфискован, но здесь распространялся). Если дошел, довольны-ли этой рецензией, или нет?

Давно о Вас и Чернигове вообще ничего не знаю. Привет Вашим.

Жму руку.
Ваш Мих. Могилянский

6/XI 1912 г.

Минусинск
Е. Ф. Хвост. Ефросинии Федоровне.
Минусинск, Белевская ул., 49
Валентине Михайловне Карышевой.
В больнице, тиф, через месяц ⁹.

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського (ЧЛММЗММК), інв. № А-4494.

¹ Це єдиний лист М. Могилянського до І. Шрага, який зберігається у фондах ЧЛММЗММК.

² Написано І. Шрагом.

³ Хвост (Хвіст) Василь Іванович (1879–1912) – український громадський діяч, народився у с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії у селянській родині. Депутат Другої Державної думи, один з керівників Трудової громади. Після розгону Думи переслідувався урядом в адміністративному й судовому порядку. Помер на засланні у Минусінську у жовтні 1912 р. Збереглися його листи до адвокатів І. Шрага та А. Марголіна, які опікувалися долею родини та майна засланця. Див. докладніше: Демченко Т. П. Листи Василя Хвоста // Сіверянський архів. – 2010. – Вип. 4. – С. 81–90.

⁴ *Общее собрание окружного суда* – йдеться про Чернігівський окружний суд. Згідно зі Судовими статутами, окружний суд – третя

судова інстанція (після мирових суддів і з'їзду мирових суддів), який засновувався на декілька повітів.

⁵ Домиловский – можливо, йдеться про Миколу Івановича Дамиловського, який на початку століття був повітовим членом (від Сосницького повіту) Чернігівського окружного суду (Календарь Черниговской губернии на 1906 год (простой) – Чернигов, 1904. – С. 174).

⁶ Заседания комиссии по предъявлению вопроса о закономерности выборов – очевидно, йдеться про вибори до Четвертої Державної думи Росії, яка була обрана на основі закону від 3 червня 1907 р. й проіснувала з листопада 1912 р. до лютого 1917 р.

⁷ «Речь» – щоденна газета, яка виходила в Санкт-Петербурзі з лютого 1906 р. до серпня 1918 р., неофіційний орган кадетів. Фактичні редактори П. Мілюков й І. Гессен. Газета користувалася популярністю серед ліберальної інтелігенції.

⁸ С моей рецензией на Аркаса – очевидно, йдеться про рецензію М. Могілянського на популярну книгу Миколи Миколайовича Аркаса (1853–1909) «Історія України-Русі» (1908 р.). Зберетася інформація, що І. Шраг її читав, відбуваючи ув'язнення в Чернігівській тюрмі.

⁹ Ім'я і повна адреса вдови В. Хвоста записані І. Шрагом у правому нижньому кутку листа М. Могілянського. Згодом жінка повернулася на батьківщину. 29 липня 1917 р. на засіданні Ніжинського громадського комітету обговорювалося питання про надання матеріальної допомоги п. Хвост – дружині члена Другої Державної думи (Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 2 августа. – С. 4).

Лист № 8 ¹

13 січня 1914 р.

Городня, кв[артира]
предводителя дворянства ²

Дорогой Илья Людвигович! Уже неделя, как я здесь ³. Немного унываю, ибо в 1^а мне поручили 2 участка (за недобором судей) ⁴, во 2^а сдали уйму старой завали: от одних уездных членов в 2 участка поступило 300 нерешенных дел. Оказывается, они в ожидании упразднения не разбирали дел: один с весны, другой с августа. Не знаю, как я справлюсь со всем этим. Ведь и новые дела поступают, по волостям 2^а участков надо ехать, приводит к присяге секретарей и т. п.

Словом, на первых же порах получая «Раду»³ и «Речь»⁴, часто не успеваю их развернуть. Пишите, дорогой Илья Людвигович, а то я очень скучаю, невзирая на массу работы и хлопот. Мой привет Елизавете Исаковне.

Жму руку
Ваш Мих. Могилянський

13 I 1914 г.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/25, арк. 38.

¹ Листа написано на листівці. На поштовому штемпелі: «Чернигов 15 I 14».

² Предводителем Городнянського дворянства на той час був штабс-капітан у відставці Михайло Данилович Корвольський-Гриневський (Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 121).

³ Уже *неделя*, як я здесь – своє перебування в Городні М. Могилянський коментував так: «у листопаді 1913 р. обраний земськими зборами на посаду мирового судді. В червні 1914 р. засуджений Петроградським окружним судом на 6 міс[яців] тюрми (справа Петроградських адвокатів з приводу діла Бейліса). Як осужденного до тюрми Сенатом скинуто з посади мирового судді у Городні» (Інститут рукопису (далі – ІР) НБУВ, ф. X, № 5807).

⁴ *Мне поручили 2 участка (за недобором судей)* – у «Календаре Черниговской губернии» на 1914 р. зазначено, що М. Могилянського обрали мировим суддею І дільниці (м. Городня, Тупичевська і Мощенська волості), на II дільниці (Велико-Щимельська, Ново-Боровицька і Старо-Руднянська волості) була вакансія (Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 317). У 1915 р. він ще обіймав цю посаду.

⁵ «Рада» – щоденна українська газета, яка виходила у Києві з вересня 1906 р. до липня 1914 р. Видавцем і основним спонсором газети, яка давала щорічні дефіцити, був Є. Чикаленко.

⁶ «Речь» – див. примітку 4 до листа № 7.

Лист № 9

12 січня 1915 р.

Городня, 12 I 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Вчера приехал восвояси и вступил в должность. Дней 10–15 еще придется исполнять обязанности судьи, так как

перед самым приездом узнал в Сенате, что Указ о моем устранении ¹ (до окончания адвокатского дела, которое не будет слушаться в Палате до окончания войны) – еще не написан (обер-секретари праздничковали). Все время хотел Вам писать, но был так занят, что дохнуть было некогда. Я хочу устроиться уполномоченным з[емского] союза в Галицию ². Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами ³. Вы, вероятно, не разделяете того моего настроения, которое отчасти сказало в моей статье в «Речи» («В глубине России»). Но я думаю, что при самом большом пессимизме в отношении ближайших перспектив, общая линия перспектив дальнейших оправдывает это настроение и его внушает. Жаль, что не могу в письме рассказать подробно о питерских слухах и настроениях. Движение за мир растет в реакционных кругах (Марков II ⁴) общества и правительства (Маклаков ⁵ – Щегловитов ⁶). Вместе с тем растет патриотическое настроение оппозиционных кругов и прямо таки народное [підкреслення автора – Упорядники] движение за доведение войны до конца. Говорят, что Щегловитов так и формулирует: «Раз ка-де-ты за войну, – ясно, что она нам не выгодна». И я думаю, что в том, что война не выгодна для реакции – он не ошибается.

Военные дела, повидимому, вполне благополучны. Был я один день (26/XII) в Москве, но почти никого не застал там. Вернулся я в Городню переполненный впечатлениями. И повторяю, мой оптимизм [підкреслено автором. – Упорядники] сочетается с самым глубоким пессимизмом в отношении ближайшего будущего.

Написал большую статью для «Речи» – анти Струве ⁷, пройдет-ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры ⁸, не знаю. Грушевского, слышал, высылают в Томск ⁹. Вообще по адресу украинцев репрессии и только репрессии. Что-то долго не выходит «Укр[аинская] жизнь»!.. ¹⁰

Будьте здоровы. Привет всем Вашим. Что у Вас нового?

Пишите

Ваш Мих. Могиланский

P. S.

Жалею, что не успел прислать Вам № «Петрогр[адского Курьера]»¹¹ со своей статьей по вопросу о борьбе с алкоголизмом¹². Думаю, что Вы ее одобрили бы. Постараюсь, чтобы Вам ее из Питера прислали.

M.

Еще P. S. В Питере имел дважды «практические занятия» по алкоголизму с Ал. Ал. Свечиным...¹³

M.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/24, арк. 36–37.

¹ Указ о моем устранении – див. прим. 3 до листа 7. У чернетці документа під заголовком «Объяснение мирового судьи 1-го участка Городнянского судебно-мирового округа Могилянского М. М. Правительственному Сенату по Высшему Дисциплинарному присутствию в связи с привлечением его к следствию в качестве обвиняемого» М. Могилянский так сформулював причину усунення з посади: «23 октября, будучи присяжным поверенным С.-Пб. судебной палаты, взял участие в общем собрании петербург[ской] адвокатуры – выступили против влияния «на механизм русского суда правых полит[ических] организаций – и их отдельных деятелей, какое имело место в деле Бейлиса» (IP НБУВ, ф. X, № 5968).

² Я хочу устроиться уполномоченным з[емского] союза в Галицию – Всероссийский земский союз був заснований наприкінці липня 1914 р. на з'їзді уповноважених губернських земств, який проходив у Москві. Головою обрали князя Г. Львова. Майже одночасно був заснований і Всероссийський союз міст. Спочатку земські й міські діячі прагнули посприяти державі у війні шляхом надання допомоги пораненим, біженцям, постачання необхідних продуктів, теплої одягу фронту і т. п. У липні 1915 р. земський і міський союзи об'єдналися, заснувавши так званий «Земгор». Тоді ж їхні лідери перейшли до політичної, опозиційної щодо самодержавства, діяльності. Галичина була окупована російськими військами на початку Першої світової війни (серпень – вересень 1914 р.). Окупаційна влада ревно заходила русифікувати цей край, спрямовуючи туди потужні сили чиновників та залучаючи до цих заходів і громадські об'єднання.

³ Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами – М. Могилянский з початком війни став на позиції так званого оборонства і щиро підтримував заходи уряду, спрямовані на одержання перемоги. Див. лист № 9.

⁴ Марков II – Микола Євгенович Марков Другий (1866 – після 1931) – російський державний і політичний діяч, з 1905 р. приєднався до

чорносотенного «Союза русского народа». Впливовий депутат Третьої і Четвертої Державних дум, де очолював фракцію крайніх правих.

⁵ *Маклаков* – Микола Олександрович Маклаков (1871–1918) – російський державний діяч. З 7 червня 1909 р. виконував обов'язки Чернігівського губернатора, 6 грудня 1909 р. затверджений на цій посаді, керував губернією до грудня 1912 р., потім зробив блискучу кар'єру в столиці: з лютого 1913 р. до середини 1915 р. – міністр внутрішніх справ Росії і шеф жандармів (Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А. В. – Чернигов, 2006. – С. 90). Мав репутацію крайнього правого. Розстріляний більшовиками.

⁶ *Щегловитов* – Іван Григорович Щегловітов (1861–1918) – російський державний діяч, міністр юстиції у 1906–1915 рр. Розстріляний більшовиками.

⁷ *Написал большую статью для «Речи» – анти Струве* – Петро Бернгардович Струве (1870–1944) – російський політичний діяч, економіст, філософ, публіцист, з 1905 р. один з провідних діячів кадетської партії. Депутат Другої Державної думи Росії. З 1907 р. – редактор-видавець журналу «Русская мысль». Автор численних статей антиукраїнського спрямування, що змусило багатьох українських діячів взятися за перо, щоб дати відсіч ідеям П. Струве. На думку сучасних істориків, вони зводилися до того, що український і білоруський народи є «російськими племенами», відтак в імперії має існувати тільки одна національна російська культура, панувати літературна російська мова, а Росія може бути тільки національною російською державою. (Див. докладніше: Парахіна М. Б. Українська мовна проблема на зламі XIX–XX ст.: деякі апологетичні теорії та практика вирішення // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 61). М. Могилянський полемізував з П. Струве ще у 1913 р. на сторінках «Речи», а також інших періодичних видань, зокрема, «Украинской жизни».

⁸ *Пройдет ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры* – прийнятий в Росії у 1828 р. цензурний статут досить жорстко регламентував книгодрукування і періодику в імперії шляхом запровадження попередньої цензури. Тимчасові правила 1865 р. дещо пом'якшили його положення. Доповнення 1870–1880-х рр. суттєво розширювали повноваження адміністрації і відповідно урізували права письменників, журналістів та видавців. Тільки в умовах революції 1905–1907 рр. видавці фактично перестали подавати свої видання на цензуру. 24 листопада 1905 р. уряд С. Вітте видав тимчасові правила про «повременную печать», якими скасовувалися попередня цензура і система адміністративних стягнень (Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат. – 7-е изд. – М., [Б. г.]. – Т. 45. – Ч. 3. – С. 289–290). Проте з

початком Першої світової війни (31 липня 1914 р.) попередня цензура була, по суті, відновлена, щоправда, вже як цензура воєнного часу.

⁹ *Грушевського, слышал, высылают в Томск* – видатний український історик, громадський і державно-політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) приїхав з сім'єю до Кієва 6 грудня 1914 р., а вже 11 грудня був заарештований за звинуваченням у австрофільській діяльності. Після 13 допитів його вислали у лютому 1915 р. до Сибірска, з осені 1915 р., завдяки клопотанню Російської Академії наук, дозволили перебратися до університетського міста Казань, а з вересня 1916 р. – до Москви. Докладніше див.: Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 72–74; Іваницька С. Г. М. С. Грушевский в годы Первой мировой войны: аспекты общественно-политической и публицистической деятельности // Клио: Журнал для ученых. – СПб., 2009. – № 2 (45). – С. 109–117. Про те, що спочатку місцем заслання планувалася Томська губернія (Сибір) свідчить інформація в «Черниговской земской газете» від 13 лютого 1915 р., с. 8.

¹⁰ *«Украинская жизнь»* – науково-літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив щомісяця у Москві в 1912–1917 рр. Друкувався російською мовою. Видавець – Я. Шереметинський, редактори – О. Саліковський і С. Петлюра. Вважався неофіційним друкованим органом Товариства українських поступовців. М. Могиллянський співпрацював з редакцією журналу.

¹¹ *«Петроградский курьер»* – газета, яка з 1914 р. під назвою «Петербургский курьер» почала виходити у російській столиці. У 1915–1916 рр. носила зазначену назву.

¹² *По вопросу о борьбе с алкоголизмом* – у 1914 р., ще напередодні Першої світової війни, в Росії був виданий імператорський указ про заборону виробництва всіх видів алкоголю. 19 липня 1914 р. заборонявся продаж алкогольних напоїв. У кінці серпня того ж року був встановлений термін заборони: до кінця війни. Таким чином, у Росії на період воєнних дій запроваджувався «сухий закон».

¹³ *Дл. Ал. Свечин* – див. прим. 15 до листа № 5.

Лист № 10

14 лютого 1915 р.

Городня, 14/II 1915 г.

Милый Илья Людвигович, на Ваше сегодня полученное письмо (от 9/II) могу отвечать тоже очень кратко. На Ваш первый вопрос: «Не ослабляет-ли в этой борьбе (т. е. с немцами) сеяние недовольства, вражды, преследования?»,

– иначе, как утвердительно, конечно, ответить не могу: да, конечно, «ослабляет!» И это «ослабление» должно быть внесено в счет «их» преступлений перед страной. Но ведь это «ослабление» производят «они», не станем же «мы» подражать им на радость немцам!? И потому на дальнейшие Ваши вопросы отвечаю категорически отрицательно. «Недоверие» к оппозиции не должно вызывать то, что она не хочет стать на одну доску с правительством и избегает ослабить народную энергию в борьбе с внешним врагом. И не «тяжкое, угнетающее впечатление» должно создаваться линией поведения оппозиции, а впечатление бодрости и уверенности, что такая [подчеркнуто автором. – Упорядники] оппозиция, справившись с внешним врагом, справится и с врагом внутренним. Ей Богу-же, не представляю себе, у кого может образовываться впечатление, что оппозиция «солидаризуется» с творимыми мерзостями? Seriously этого никто не станет утверждать. И seriously в это никто не поверит, сколько бы ни старалось в этом направлении полемическое усердие критиков ответственной оппозиции.

Дорогой Илья Людвигович, ей Богу, сейчас не время для обычной полемики и надоевших партийных подсиживаний, сейчас время дела громадного, ответственного, трагического часто...

И я считаю, что к[а]-д[е]-ты (как часть оппозиции) могут гордиться тем, что линия их поведения иллюстрируется подвигом Колюбакина...¹ Это, конечно, кульминационная точка, но ведь Колюбакин – не одиночка: рядом с ним пошли мало заметные люди, но их незаметностью значение их поведения не умалется. Десятки, если не сотни видных людей партии, не могущие вступить в ряды войск, несут тяжелый (и опасный), и ответственный труд всяческой помощи армии, начиная с передовых боевых позиций. И, наконец, арьергард этих работников на местах несет не менее нужную работу организационную и т. п. (без чего снабжение армии необходимым было бы невозможно) и, главное, поддерживает настроение, дух, без которых немислима победа...

Вот, дорогой Илья Людвигович, сверху до низа схема того дела, которое сейчас нужно и которое оттирает на задний

план все остальное. Дела так много, что поглощает без остатка всю энергию, все силы сознательных элементов. И это одно, не говоря о вышесказанном, не оставляет ни психологической, ни физической возможности для борьбы с правительством. Это не значит, что оппозиция сдает свои позиции / «солидаризуется» с творящими мерзости. Я наоборот убежден, что оппозиция своим нынешним поведением приобретает такую моральную [підкреслення автора. – Упорядники] силу, пред которой ничто не устоит.

Увы, мой ответ выходит не очень коротким... Уехать предполагаю на другой день получения указа ², но его все еще нет. Написал на днях ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он игольные уши цензуры ³?

Привет Вашим. Жму руку и желаю всего лучшего.

Ваш Мих. Могилянський.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/4, арк. 6–7.

¹ *Иллюстрируется подвигом Колюбакина* – Олександр Михайлович Колюбакин (1869–1915) – земський і громадський діяч, один з лідерів кадетської партії, депутат Третьої Державної думи. Виключений з числа депутатів Думи за звинуваченням у революційному виступі. З початком війни відправився на фронт добровольцем, загинув на полі бою. М. Могилянського глибоко вразила доля цієї людини. Він відгукнувся на звістку про загибель О. Колюбакіна некрологом в «Черниговской земской газете» (ЧЗН. – 1915. – 27 февраля. – С. 9–10). Див. Додаток № 1.

Щодо «оборонства» М. Могилянського, нагадаємо, що кадетське керівництво під тиском подій перейшло від пацифізму й опозиційності до активної підтримки уряду в світовому конфлікті. В перші тижні після убивства 28 червня 1914 р. в Сараєво австрійського ерцгерцога Фердинанда П. М. Мілюков намагався публічно протидіяти російській участі в війні, доводячи потребу «локалізації» австро-сербського конфлікту. Це призвело до заборони 20 липня 1914 р. газети «Речь» (щоправда, через два дні заборону було знято). У відозві ЦК партії «До однодумців» від 21 липня 1914 р. декларувалося, що «яке б не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш прямий обов'язок зберегти батьківщину єдиною і нероздільною... Відкладемо ж внутрішні суперечки, не дамо ні найменшого приводу [ворогам] сподіватися на розбіжності, які розділяють нас». У промові на засіданні Четвертої Державної Думи 26 липня 1914 р. лідер фракції партії «народної свободи» П. М. Мілюков закликав: «У цій боротьбі

ми всі заодно; ми не ставимо умов і вимог; ми просто кладемо на ваги боротьби нашу тверду волю здолати «гвалтівника» (Цит. за: Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – С. 16). Кадети у Думі голосували за військові кредити, брали активну участь у всіх відомчих комісіях зі зміцнення обороноздатності країни. Кадетські лідери закликали до єдності дій уряду й суспільства, входили до складу урядових нарад, до керівних органів Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст, які відіграли значну роль у мобілізації матеріальних і людських ресурсів для ведення війни. М. Могилянський як людина експансивна й діяльна теж поділяв ці ультрапатріотичні настрої кадетського керівництва.

² *На другой день получения указа* – див. прим. 1 до листа № 9. Усунення М. Могилянського від обов'язків мирового судді стало своєрідною сенсацією на Чернігівщині. Про цей факт двічі писала «Черниговская земская неделя». Див.: ЧЗН. – 1915. – 9 января. – С. 9; 16 января. – С. 16.

³ *Написал ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он изоглыные уши цензуры* – див. прим. 7–8 до листа № 9. Можливо, йдеться про публікацію: «Тряпичкины-очевидцы» (Див.: Украинская жизнь. – 1915. – № 3-4. – С. 115–117).

Лист № 11 ¹

1 червня 1915 р.

1/VI 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Хочется послать Вам привет с Волги. Я проехал от Рыбинска ² до Нижнего ³, пробыл там сутки, а сейчас пустился в обратный путь. Надеюсь около половины июня быть в Чернигове. Привет Вашим. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/5, арк. 8.

¹ Лист на листівці – чорно-білій фотографії з написом: «Кинешма. Обрыв на Волге». Зворотна адреса вказана: «Волга у Нижнего Новгорода».

² *Рыбинск* – повітовий центр Ярославльської губернії, значний порт і один із найбільших торговельних центрів Верхнього Поволжя.

³ *Нижний* – Нижній Новгород – губернський центр, розташований при впадінні Оки у Волгу, велике торговельно-промислове місто, найбільш прославлене своїм всесвітньовідомим ярмарком.

Лист № 12 ¹

24 грудня 1915 р.

24/XII 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович! Вас и всех Ваших поздравляю с новым годом и с праздниками. Желаю всего лучшего! Скучаю без вестей от Вас, а сам кручусь, как белка в колесе, и даже написать некогда. С 10 до 5 занят ежедневно на службе (в Бюро по распределению металлов В[оенно]-П[ромышленного] Комитета) ², достаточно устаю, а потом еще на дом писать и писать, ибо на 200 р[ублей], которые получаю в Бюро, теперь не проживешь. Хуже всего то, что не знаю, как быть с летом (едва-ли дадут сколько-н[и]б[удь] продолжительный отпуск).

Что у Вас нового?

Жму руку
Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/6, арх. 9.

¹ Лист на листівці – «Открытое письмо».

² *Военно-Промышленный Комитет* – Військово-Промисловий комітет (ВПК) – організація російських підприємців з метою мобілізації промисловості для потреб війни. У липні 1915 р. відбувся перший з'їзд ВПК, у серпні створена нормативно-правова база для його діяльності. Очолив організацію О. Гучков.

Лист № 13 ¹

8 квітня 1916 р.

Христос воскрес! ² Дорогой Илья Людвигович, поздравляю Вас и всех Ваших с праздником и всего лучшего. Вас поздравляю еще с избранием в члены совета ³, о чем прочел с большим удовольствием. Ужасно мне досадно, что даже письменно с Вами никак не побеседую. Верите-ли, некогда? Ежедневно с 10 до 5 на службе. Даже на Пасху – неприсутственный только один день. Отчего Вы мне никогда не напишете? Я так был бы рад весточке от Вас. Скучаю по Чернигову и весне, которой здесь сегодня впервые лишь чуть-

чуть запахло. Надеюсь, скоро Вам прислать небольшую нову свою брошуру «Шевченкови роковини 1916 р.»⁴. Будьте здоровы. Непременно побольше пишите. Жму руку.
Ваш Мих. Могилянський.

Петроград

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/16, арк. 24.

¹ Лист на листівці – «Открытое письмо». На штемпелях: «8. 4. [19]16 – Петроград; 11. 4 [19]16 – Чернигов».

² Великдень у 1916 р. відзначали 10 квітня за юліанським календарем.

³ Вас поздравляю еще с избранием в члены совета – 26 березня 1916 р. І. Шрага обрали до Ради присяжних повірених Київського судового округу (ЧЗН. – 1916. – 1 апреля. – С. 8).

⁴ Брошура «Шевченкови роковини 1916 р.» – невелика за обсягом брошура «Шевченкови роковини 1916 року (26 лютого). – Петроград; Чернігів, 1916. – 6 с. – ц. 5 коп.» була витримана в дусі листа Могилянського від 14 лютого 1915 р. і сповнена надій на перемогу російської зброї. З критикою позиції автора в українській пресі виступив М. Сріблянський (Микита Шаповал). Див.: Сріблянський М.; Мих. Могилянський. Шевченкови роковини в 1916 р. Чернігів, 1916, ст. 6, – ц. 5 // Шлях. – 1917. – № 1. – С. 76.

Лист № 14

9/І 1917 р.

9 січня 1917 р.

Петроград, В[асильевский] О[стров],
Б[ольшой] пр[оспект], 6

З новим роком, дорогий Ілля Людвигович!

Щиро здоровлю Вас і усім Вашим засилаю привіт. У мене так мало вільного часу, що через те й спізнився з новорічним привітом. Свят наче не було, бо вільних було 2 дні... Я мусів украсти ще один (24), щоб поїхати до Москви: хотілося побачити Мих[айла] Сер[гійови]ча, якого так давно не бачив¹. Перебув у нього 24 і 25, а 26 поїхав до Петрограду... Москва тепер стала осередком українського життя, хоч і там багато усяких перешкод на кожному кроці. Чи бачите «Промінь»?²

Сучасні події, щодня дівнійші, ведуть до зміцнення і необмеженого панування правила – *nil admirari!*³ Події усе такі, що про них важко писати, а побалакати б знайшлося про що! Часом не розбереш, де правда, а де тільки анекдот оповідається з запевненням, що оповідається одна правда.

Темп «чехарди» все прискорюється: може дочекаємося, що міністри будуть змінятися щодня, а то й двичі на день... Взагалі, щоб було неможливе в царстві необмежених можливостей – не можна думати. Усе можливе! Як живете, що у Вас нового? Дуже був би щасливий, якби вдалося якось вирватися до Чернигова. Але, на жаль, здається, мені доводиться залишити усяку надію на те, щоб побувати в Чернигові хоч би літом. І се мене вельми пригнічує, бо Петроград надокучив до краю.

Не передаю Вам чергових пльоток політичного змісту, бо поки лист дійде, вони пристарюються і на черзі стануть зовсім другі, хоч мабуть і такі-ж невеселі... Бо «курс», здається, твердий і чекати його зміни нема ніяких підстав.

Чи бачили «Календаря» Добродійного Товариства? ⁴ Як він Вам уподобався? Мені він подобається більш інших видань Товариства. Наприклад, остатня книжечка Єфремова про Франка ⁵ (яка благодарна тема!) досить скучненька...

Не забувайте, пишіть! Бувайте здорові.

Стискаю руку
Ваш Мих. Могилянський.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/7, арк. 10–11.

¹ Хотілося побачити Мих[айла] Сер[гійови]ча, якого так давно не бачив – йдеться про поїздки до М. С. Грушевського, який як політичний засланець із вересня 1916 р. мешкав у Москві. На Різдво 1917 р. М. Могилянський здійснив подорож до Москви, щоб зустрітися з великим істориком та довідатися про подальші перспективи українського руху. Зупинився в його оселі, неодноразово бесідував. Але, як пише в «Сломинах» М. Грушевський, він нібито сам мало знав про «українські плани й українську акцію», до того ж йому як палкому прибічнику «пораженчества» – поразки Росії в світовій війні – не imponував «оборончеський напрям» Михайла Михайловича. М. Грушевський був занадто небагатослівним. М. Могилянський поїхав розчарований зустріччю. Див. також про цей сюжет: Мельниченко В.

Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М., 2006. – С. 378. У листі до П. Стебницького від 28 грудня 1916 р. М. Грушевський писав про цей візит: «Дуже рад був би побачити Вас у себе, як тепер от Мих[айла] Мих[айловича] – та їзда тепер така бридка, що совісно кого-небудь заохочувати до поїздки. Мих[айлу] Мих[айлови]чу я міг взяти білет тільки на поштової поїзд без плацкарти, місця спальні розкупувають за кілька місяців!» (Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 109).

² Чи бачите «Промінь»? – йдеться про щотижневий, безпартійний, поступово-демократичний україномовний журнал літератури, науки, мистецтва і громадського життя «Промінь», який виходив у Москві з листопада 1916 р. До нього обіцяли подавати свої твори О. Білоусенко, Л. Бурчак, В. Винниченко, М. Грушевський, С. Єфремов, О. Олесь, А. Саліковський, П. Смуток, М. Філянський, Г. Чупринка. І. Шраг міг про нього дізнатися з оголошення про початок передплати, які декілька разів друкувала «Черниговская земская неделя».

³ Nil admirari! (лат.) – нічому не дивуюся!

⁴ Чи бачили «Календаря» Добродійного Товариства? – І. Шраг міг принаймні прочитати про це видання. У рубриці «Бібліографія» «Черниговской земской газеты» вміщено інформацію І. К. (ймовірно, Івана Коновала) «Календарь на 1916 рік. Издание Благотворительного общества общепольных и дешевых книг. Петроград. Цена 85 копеек», де розкривається зміст календаря, наводяться дані про його авторів, високо оцінюється сама ідея видавати календар українською мовою. Єдина вада, як твердилось, то дещо зависока ціна, хоча вона й пояснювалася умовами воєнного часу (ЧЗН. – 1916. – 23 декабря. – С. 14).

⁵ Остатня книжечка Єфремова про Франка – йдеться про видання: [Єфремов С. О.] Іван Франко: Про життя його та діла / Написав Сергій Єфремов. – Пг.: [Благотвор. О-во изд. общепольн. и дешевых кн.]; Друк. бр[атів] В. та І. Линників, 1916. – 46, II с.: порт. Див.: Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського 1798–1916: Бібліографічний покажчик. – К., 2001. – Вип. 4: 1911–1916. – С. 307. М. Могилянський залишив спогади про І. Франка (із сломинів Про Івана Франка // Нова громада. – Київ, 1924. – № 24), які були передруковані в «Літературній Україні» (2004. – 24 серпня. – С. 7).

Лист № 15 ¹

3 квітня 1917 р.

Христос воскрес ², дорогий Ілля Людвигович! Бажаю Вам і усім Вашим всього найкращого. А я вже 3^ю день лежу в ліжку: недужий з перших днів революції, але все виходив. На

кадетськ[ому] з'їзді² почував себе зовсім погано, а як тільки він скінчився, зовсім занедужав. Пишіть, які перспективи?

Обіймаю і стискаю руку
Ваш Мих. Могилянський

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/11, арк. 18.

¹ Лист на листівці – «Открытое письмо». На штемпелі, очевидно, помилково: «3.03. [19]17».

² Великдень у 1917 р. припав на 2 квітня.

³ На кадетському з'їзді – очевидно, йдеться про VII з'їзд партії народної свободи, який відбувся у Петрограді 25–27 березня 1917 р.

Лист № 16¹

23 квітня 1917 р.

В[асильевский] О[стров],
Б[ольшой] пр[оспект], 6, Петроград
23/IV 1917 г.

Дорогий Ілля Людвигович!

Нужуся у Петрограді і не знаю, що з собою робити з огляду на проект реформи місцевого суду² не хочу вертатись у судді (проект зовсім нікчемний). А тягне до дому та тільки як зполучити громадське діло з власними інтересами?

Предложили мені редакторство ка-д[ет]-ської газети у Рост[ові] на Д[ону] з міністерським гонораром (18 тис. щорічно). Та перш усього – що мені Рост[ов] на Д[ону]? Друге – треба підписати контракт на три роки. А третє – я твердо вирішив, що вийду з к[а]-д[етської] партії, коли вона одкине федеративний лад³. А се, як знаєте, можливо.

Питання вирішиться на з'їзді, що скликається на 9 чи 10 травня⁴.

Ось до Чернигіва я б поїхав би і газету редагувати, та ба, душа рада в рай, та гріхи (мабуть) не пуцають!..

Запишіть мене до Чернигівської «Просвіти»⁵ членом, напишіть, скільки членська плата, я Вам надішлю. Хоча сим зв'яжуся з Черниговом!

Позавчора і 20 перебули тяжкі часи темного безглуздя⁶.
Здається, вони минули, та чи на довго.

Хоч би Ви мене не забували, та хоч коротенько сповіщали, що і як у Вас робиться.

Буду дуже за те вдячний. Щодня говорю на мітингах, часом зовсім голос трачу (бо ще й досі нездужаю з часів революції,⁷ коли застудився і переговорився).

Кланяюсь усім Вашим. Всього найкращого!

Обіймаю Вас
Ваш Мих. Могілянський

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/17, арк. 25–26.

¹ На початку листа рукою І. Шрага позначено: «Од[овів] 1 травня».

² З огляду на проект реформи місцевого суду – після повалення самодержавства була створена комісія з «судоустройства», метою якої стала демократизація судової системи. Про її заходи писала й чернігівська преса. Див.: ЧЗГ. – 1917. – 19 травня. – С. 9.

³ Хрестиком і дужкою – *) адресант позначив примітку внизу аркуша: «Тому я відкинув пропозицію».

⁴ Питання вирішиться на з'їзді, що скликається на 9 чи 10 травня – йдеться про VIII з'їзд кадетської партії.

⁵ *Залишіть мене до Чернігівської «Просвіти»* – перші загальні збори відродженої «Просвіти» відбулися у Чернігові 4 квітня 1917. Див. докладніше: ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 4–5. Але інформація про відновлення її роботи з'явилася в пресі вже наприкінці березня.

⁶ *Позавчора і 20 перебули тяжкі часи темного безглуздя* – йдеться про події так званої «Квітневої кризи»: 20–21 квітня 1917 р., коли у Петрограді відбулися виступи в центрі міста як реакція підтриманих Виконкомом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів «робітничих кварталів і солдатських казарм» на заклик Тимчасового уряду продовжувати війну до переможного кінця. Демонстрації трудящих і патріотичні маніфестації призвели до збройних сутичок. Перші після лютого жертви продемонстрували «глибокий внутрішній розкол революції, поки що з питання про війну» (Скобов А. В. История России (1917–1940): Учеб. пос. – СПб., 2001. – С. 30–31).

⁷ *Ще й досі нездужаю з часів революції* – йдеться про події буржуазно-демократичної революції у Петрограді (27–28 лютого 1917 р.) Про дискусії «на тему Російської революції» див.: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К., 2013. – Т. 1. – С. 61–68.

13 травня 1917 р.

Петроград 13 мая 1917 г.

Дорогой Илья Людвигович! В отчетах о к[а]-д[етском] съезде Вы не прочтете полностью моей речи по вопросу об автономии и даже не узнаете, что я вносил предложение о внесении в программу требования о национально-территориальной автономии, как это было установлено в старой программе относительно Польши ². Предложение было отвергнуто (почти единогласно), после чего я письмом на имя Милюкова ³ заявил об уходе из партии. На днях обращаюсь с письмом о том-же к городск[ому] к[омите]ту.

Жму руку
Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/18, арк. 27.

¹ На початку листа рукою І. Щрага позначено: «Відл[овів] 19 травня».

² Как это было установлено в старой программе относительно Польши – програма кадетської партії, прийнята у 1906 р., передбачала право на автономію тільки для двох національних областей – Польщі й Фінляндії. Див. докладніше: Шершеневич Г. Ф. Программа партии Народной свободы (Конституционно-демократической). – М., 1906. – С. 12.

³ Милюков – Павло Миколайович Мілюков (1859–1943) – громадсько-політичний діяч, історик, публіцист. Лідер і один з засновників партії конституційних демократів 1905 р. (партії народної свободи), редактор її друкованого органу газети «Речь». Депутат III та IV Державних дум, де, між іншим, на прохання українських діячів, 19 лютого 1914 р. виступив з великою промовою, закликавши рахуватися з українським рухом як реальністю та став на захист української мови і літератури. Однак, в цілому, належав до прихильників державного централізму. У березні – квітні 1917 р. – міністр закордонних справ у першому складі Тимчасового уряду, після квітневих подій у Петрограді пішов у відставку. У 1918 р. – у Києві, де очолював ЦК своєї партії. Планував за допомогою німецьких військ повалити радянську владу в Росії. Того ж року виїхав на еміграцію.

Лист № 18

25 травня 1917 р.

В[асильевский] О[стров],
Б[ольшой] пр[оспект]. 6.
25/V [1917 г.]

Одп[исав] 30 травня [1917 р.] – рукою І. Шрага
Дорогий Ілля Людвигович!

Поздоровляю Вас з призначенням і тим більше йому радий, що почасти се й моя ініціатива, щоб Ви були председателем Черниговськ[ого] Окр[ужного] суду ¹.

Коли я довідався, що так отяжені громадськими справами, то я вирішив собі, що треба Вас рятувати, а зробити се можна, тільки поклавши на Вас більш спокійний обов'язок. Побалакав я тоді з Олекс[андром] Ігнат'єв[ичем] ² і умовились ми, що він напише листа до Керенського ³, а я до Дем'янова ⁴ з проханням призначити Вас. Вас не запитували, бо коли б була Ваша незгода, то вона б виявилась сама собою. А я був певний, що Ви не можете не згодитись, бо повинні взяти сю важну посаду, до того-ж для Вас таку натуральну.

І я щиро радий, що вийшло так, як мені хотілося. Має тепер Черниг[івський] Суд справжнього председателя! Ще раз щиро поздоровляю!

Тепер про себе. Зараз після революції я словістив Керенського і Дем'янова, що хотів би служити в Министерстві Юстиції. Тепер на місце (так – Упорядники) Дем'янова Мих[айло] Віл[ьямович] Беренштам ⁵. Він мене запитав, якої б я хотів посади? Я кажу, що навіть не знаю. А він питає, ну, наприклад, – Товарищем Председателя чи пійшов би я. Кажу, що залежить від того, куди, коли б наприклад до Шрага, то пішов би. А він тоді каже – нехай Шраг мені телеграфує, що хотів би Вас мати товарищем, ми зараз Вас призначим і каже, щоб я про те Вам телеграфував.

Телеграфувати я не захотів, а пишу. Коли знаходите, що так зробити можна, то пошліть Беренштаму телеграму (він директор 2^о Департамент[у] М[іністерства] Ю[стиції]), що хотіли б мене мати товарищем Предс[ідателя]. (Мені теж пошліть тоді телеграму, бо коли нічого не буду знати, то, мабуть, 11^о поїду

до Городні на судді⁶ на якийсь час). Прошу, Дорогий Ілля Людвигович, пам'ятати, що я цілком складаюся на Вас – робіть, як хочете. Коли знайдете, що план Беренштама такий, що так зробити не можна, я не буду мати ніякої претенсії, навіть краплини претенсії.

Думаю, що Ви повірите, що кажу се зовсім щиро.

Посилаю Вам документи до мого виходу з партії к[а]-д[етів]⁷.

Поклін усім Вашим.

Бувайте здорові

Ваш Мих. Могилянський

Р. S. Дякую, що записали мене до «Просвіти»; карбованец повинен Вам, звісно, коли підвисять членськ[у] плату, я платитиму, скільки призначать.

М.

Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 61, арк. 1, 1а.

¹ Щоб Ви були председателем Черниговского Окружного суда – про те, що І. Шрага призначили головою Чернігівського окружного суду, петроградська газета «День» повідомила 18 травня, а ЧЗГ відповідно 23 травня 1917 р. (ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 4).

² Олександр Ігнат'євич – йдеться про Олександра Гнатовича (Ігнатовича) Лотоцького. Див. прим. 18 до листа № 5.

³ Керенський – Олександр Федорович Керенський (1881–1970) – російський політичний і державний діяч, есер, депутат IV Державної Думи, де очолював фракцію трудовиків. У 1917 р. – заступник голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, міністр юстиції у перших двох складах Тимчасового уряду, згодом – військовий і морський, з 8 липня 1917 р. і до падіння уряду – його голова. Намагався балансувати між лівими та правими силами в країні. До революції критикував царський уряд за неправильну національну політику, зокрема, переслідування української мови. У 1917 р. ставлення О. Керенського до ідеї української автономії змінилося через сприйняття російською демократією руху за федеративний устрій як загрози єдності Росії. Зрештою, після низки невдалих кроків, вимушений був визнати УЦР та автономію України. З 1918 р. – на еміграції, де відстоював думку про необхідність відновлення демократичної Росії, збудованої на федеративних засадах.

⁴ Дем'яносє – Олександр Олексійович Дем'янов (1865–1925) – російський юрист і державний діяч. З 1891 р. присяжний повірений

Петербурзького судового округу. З травня по жовтень 1917 р. товариш міністра юстиції Тимчасового уряду. Помер у Празі.

⁵ *Беренштам Михайло Вільямович* – див. прим. 4 до листа № 2.

⁶ *Поїду до Городні на судді* – у автобіографії під заголовком «Автобіографічні анкетні відомості» М. Могілянський писав: «у листопаді 1913 р. обраний земськими зборами на посаду мирового судді. В червні 1914 р. засуджений Петроградським окружним судом на 6 міс[яців] тюрми (справа Петроградських адвокатів з приводу діла Бейліса). Як осудженого до тюрми Сенатом скинуто з посади мирового судді у Городні. В червні 1917 р. повернувся до Городні на посаду судді» (ІР НБУВ, ф. X, № 5807).

⁷ *Посилаю Вам документи до мого виходу з партії ка-детів* – див. наступний документ.

В Городской Комитет Петроградской Группы Партии Народной Свободы.¹

(підкреслено автором)

Позиция, занятая по вопросу об автономии VIII съездом партии Народной Свободы², вынуждает меня выйти из ее рядов.

Не стану говорить о том, насколько это для меня тяжело, но должен сказать, что ухожу я с полным уважением к искренности и убежденности моих бывших товарищей по партии в вопросе, нас разделившем. И думаю, что имею право рассчитывать [так. – Упорядники] на такое же отношение к моим взглядам и убеждениям. Оттого с сожалением отмечаю, что близкая партии «Речь»³ с этого пути сходит... Передовая статья № 110го газеты (12 мая) квалифицирует лозунг «федерализм», «федеративная республика», как лозунг «многообещающий и ничего не говорящий, брошенный в массы современной демагогией» [підкреслено автором. – Упорядники]. Каждый лозунг может быть оцениваем различно: для одних весьма содержательный, он может быть «ничего не говорящим» для других. Это в порядке вещей!.. Но против обвинения в демагогии, для меня лично во всех проявлениях отвратительной, я решительно протестую.

В своей речи на съезде, уступая ясно выраженному желанию сократить прения, я не коснулся вовсе вопроса о лозунге федерализма в историческом развитии украинской

ідеології. Но ведь многим, вероятно известно, что лозунгу этому в украинском движении идет уже 70^й год! Он вдохновлял «Кирилло-Мефодиевское Братство»⁴, теоретиком которого был Н. И. Костомаров⁵, далекий и от современности, и от демагогии. От романтизма Кирилло-Мефодиевцев федерализм был освобожден Драгомановым⁶, считавшим своей заслугой применение к практической политике тех руководящих идей, к которым в 40^е годах пришли Кирилло-Мефодиевцы. Федерализм был развит им, как естественный логический вывод из последовательного демократизма. В этом же направлении шли и позднейшие – вплоть до современных – украинские публицисты. И федерализм в украинской публицистике давно стал прочной традицией. Лозунг его общ всем прогрессивным украинским партиям.

Пусть-же опровергают наши доводы, пусть разоблачают наши «заблуждения», но пусть не оскорбляют нас, обвиняя в демагогии! Эти обвинения несправедливы и практически не верны. Брошенные в нас, они возвращаются обратно к тем, кто их бросил.

16 мая 1917 [г.]

Мих. Могилянський

Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 61, арк. 3–4.

¹ Листа написано від руки. Ймовірно, це додаток до попереднього листа, при описуванні в архівосховищі його відокремили від основного тексту. Лист оприлюднено в газеті «День» – 1917. – 21 мая. – С. 7.

² *Позиция, занятая по вопросу об автономии VIII съездом партии Народной Свободы* – газета «День» не тільки опублікувала повністю даний лист М. Могилянського, але й вмістила на своїх шпальтах докладну інформацію про хід з'їзду партії кадетів. Він проходив 9–11 травня. Головним пунктом центральної доповіді, виголошеної Ф. Кокошкіним, стали питання про місцеве самоуправління й автономію. Доповідач стверджував, що вищою самоуправною одиницею реформованої Росії має стати губернія. «Децентралізація, – наголосив він, – не може слугувати тільки національному самовизначенню. Вона має інші завдання і впливає

з потреб децентралізувати управління, законодавство і державу, відповідно до відмінностей місцевих умов» (День. – 1917, – 12 мая. – С. 1). У наступному номері були вміщені дебати з приводу доповіді Ф. Кокоскіна. «Особливу увагу привернула до себе промова М. М. Могилянського, – підкреслено в газетній інформації, – який у різкій формі виступив на захист національно-територіальної автономії України. Оратор заявив, що у випадку відмови партії народної свободи від виконання бажання широких українських мас, доведеться, можливо, поставити питання про можливість подальшої підтримки партії...» (Також див.: VIII съезд партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. – 1917. – № 14-16. – С. 12). З'їзд відкинув принцип національної автономії, натомість ухваливши постанову про «провінційну автономію» – надання губернським або обласним органам самоврядування автономних прав у господарських і культурних питаннях (День. – 1917, – 13 мая. – С. 2). Кадетське керівництво відклало до Установчих зборів кардинальне вирішення питань національно-державного переустрою. Делегати з України (М. Могилянський, Я. Імшенецький, П. Бутенко) гаряче протестували проти такої позиції, але безрезультатно (Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – С. 138–139; Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 54–56).

³ «Речь» – див. примітку 7 до листа № 7.

⁴ «Кирилло-Методієвське Братство» – Кирило-Методієвське братство (товариство) – нелегальна українська національна організація, заснована у Києві, існувала з грудня 1845 р. по березень 1847 р. Головна мета – здобуття Україною власної держави у федеративній спілці з іншими слов'янськими народами. Товариство також виступало за повалення самодержавства та ліквідацію кріпацтва. Його члени прагнули докласти зусиль у справі освіти українського народу, провадити агітаційну роботу. Визнано царською владою особливо небезпечною антиурядовою організацією. З товариством пов'язані імена М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, В. Білозерського, М. Гулака.

⁵ Н. И. Костомаров – Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – історик, етнограф, публіцист, письменник. Один з засновників Кирило-Методієвського товариства, автор його програмових документів, у яких сформулював ідеї українського національного відродження, демократії, панславізму. Репресований царською владою, після заслання зосередився на науковій та викладацькій діяльності. Засновник народницького напрямку в українській історичній науці. Відстоював ідею самостійності й самобутності українського історичного процесу.

⁶ Драгоманов – Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) – громадський і політичний діяч, вчений. З 1864 р. – приват-доцент (з 1873 р. – штатний) кафедри античної історії Київського університету св. Володимира. Учасник громадівського руху. У 1875 р. звільнений з посади царським урядом, опинився під негласним наглядом поліції. Наступного року через переслідування царського режиму емігрував до Швейцарії, де видавав перший український політичний журнал «Громада», заснував «Женевський гурток» – перший осередок українського соціалістичного руху. В останні роки життя – професор кафедри загальної історії Софійського університету (Болгарія). Прибічник політизації українського руху, що стало причиною конфлікту з київськими старогромадівцями, автор ідеї «громадівського соціалізму». Політичним ідеалом Драгоманова була конституційна держава, побудована на засадах децентралізації та культурно-національної автономії.

Лист № 19

6 череня 1917 р.

В[асильевский] О[стров],
Б[ольшой] пр[оспект], 6, тел[ефон] 418–70
6 июня [1917 г.]

Дорогой Илья Людвигович! Оба Ваши письма получил. Конечно, Боже сохрани, выпихать Спановского ¹. Я так понял Мих[аила] Вильям[овича] ², что предположить [так в тексте. – Упорядники], будто ему известно, что место освобождается. Он только настаивал, что ему важно Ваше пожелание. Если для Админ[истративного] Отдел[ения] Суда создается должность Тов[арища] Председ[ателя], то тем лучше. Это меня особенно интересует. Только – спешите сейчас-же телеграммой на имя директора 2го департамента Беренштама выразить пожелание о моем назначении. А также напишите ему-же письмом. Буду просить его подождать с назначением. Сегодня был в М[инистерстве] Ю[стиции]. Но у них заседание, и М[ихаила] В[ильямовича] и Григ[оровича]-Барского ³ я мог видеть – только мельком. И из 2-3 слов с Гр[игоровичем]-Б[арским] понял, что уже есть какой-то конкурент (неясно, на должность Тов[арища] Предс[едателя], когда уйдет Сп[ановский], или и на Адм[инистративное] Отд[еление]).

Завтра я буду его видеть утром. Он усиленно предлагал мне члена суда, но я от этого отказался. 11го я выезжаю в Городню и вступаю в должность судьи на самое короткое время ⁴ (хочу реабилитироваться этим в глазах Городни). Если до 1го июля никуда не получу назначения, то вернусь в Управл[ение] Главн[ого] Уполномоч[енного] по снабжению металлами ⁵ пока что и буду ждать дальнейшего тут.

В 20 числах июня предполагаю быть в Чернигове и прочесть две лекции: одну «Народоправство и права и обязанности гражданина» (по-русски), другую про Франка (по-украински) ⁶. Сегодня моя большая статья в «Дне» ⁷ по укр[аинскому] вопросу ⁸. Вышлю Вам.

Привет Вашим.

Во всяком случае надеюсь, скоро увидимся.

Будайте.

Ваш Мих. Могилянскій

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/12, арк. 19–20.

¹ *Спановский* – Яків Степанович Спановський (1842 –?) – чернігівський юрист, статський радник, товариш голови Чернігівського окружного суду.

² *Михаил Вильямович* – див. примітку 4 до листа № 2.

³ *Григорович-Барский* – Дмитро Миколайович Григорович-Барський – голова Київської судової палати, товариш голови виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, очолював Київський комітет партії кадетів.

⁴ *Я выезжаю в Городню и вступаю в должность судьи на самое короткое время* – див. примітку 6 до листа № 17.

⁵ *Вернусь в Управл[ение] Главн[ого] Уполномоч[енного] по снабжению металлами* – з 1915 р. М. Могилянський працював у Бюро по розподілу металів Військово-Промислового комітету – організації російських підприємців з метою мобілізації промисловості для потреб війни.

⁶ *В 20 числах июня предполагаю быть в Чернигове и прочесть две лекции* – лекції були прочитані 24 і 25 червня в залі бувшого дворянського зібрання. Перша з названих лекцій читалася на «користь агітаційної секції при тов-ві «Просвіта», а друга – на користь «Просвіти» і Національного фонду». Автор замітки в місцевій газеті шкочував, що «на першій лекції публіки було не дуже багато, а на другій ще менше. Між тим лекція була дуже цікавою, що лектор деякими особистими спогадами про Ів. Франка накреслив характеристику

великого письменника і поета, який в українській літературі може зайняти друге місце після Шевченка» (ЧЗГ. – 1917. – 30 июня. – С. 5).
⁷ «День» – щоденна ліволіберальна газета, виходила у Петербурзі / Петрограді у 1912–1918 рр. З червня 1917 р. – орган меншовиків. Редакція досить співчутливо відносилася до «українського питання» й більш-менш об'єктивно висвітлювала його. Заборонена більшовиками.

⁸ Стаття в «Дне» по украинскому вопросу – йдеться про публікацію: Могилянский Мих. Около украинского вопроса (Из письма в редакцию) // День: Орган социалистической мысли (Петроград). – 1917. – 6 июня. – С. 1. Див. Додаток № 4.

Лист № 20

Одп[исав] 15 червня [1917 р.] – рукою І. Шрага
Дорогий Ілля Людвигович!

Дуже дякую, що написали до Беренштама. Листа Вашого я дістав перед тим, як їхав «до-дому». Тепер усе зроблено, а що буде – побачимо – мабуть досить скоро вже. На мене Григ[орович]-Б[арський] зробив таке вражіння, що у нього єсть якийсь кандидат, бо він усе пропонував мені хоч члена суда у Чернигові, хоч тов[ариша] предс[едателя] куди-небудь, коли призначення на тов[ариша] предс[едателя] у Чернигів чомусь буде неможливе. Але я, щоб не дати йому змоги легко одкинути мою кандидатуру на тов[ариша] предс[едателя] до адм[іністративного] відділу у Чернигові, від усього иншого – одрікся рішуче. Так сказав і Беренштаму. Беренштам казав одно – треба листа од Вас. А після того через кілька днів він Вашого листа дістав. Здається, що питання про мою кандидатуру стоїть твердо, а проте... побачимо.

22 на ніч сподіваюся буду на кілька днів у Чернигові, побачимось і побалакаємо. Хотів би прочитати (23 і 24, або 24 і 25) дві лекції одну російську, другу українську. Перша «Народоправство, права и обязанности гражданина», друга «Великий український письменник Іван Франко» (особисті спомини і спроба характеристики) ¹. Укр[аїнської] лекції доход можна назначить пополам: на Черниг[овскую] «Просвіту» і на Национ[альный] фонд ¹. А русский – куда хотите.

К Вам зайдет посоветоваться о лекциях моя дочка ². Она же и устроит все.

Пишу листа під акомпанемент розмови з Аланасом ³, тому й непомітно перейшов на російську мову...

Як ставитесь Ви, Ілля Людвиговичу, до Київських подій? ⁴ Мушу признатись, що вони мене не зовсім задовольняють...

Єсть якийсь непримний елемент. Що до мене, я б так не загостряв відносин. Ну, та взагалі Раді ⁵ віднійш, а коли вона робить помилки, треба нести їх наслідки і... тільки. Хотів би побувати у Києві, та коли те буде можливим, не знаю.

Бувайте, дорогий, здорові.

Поклін усім Вашим.

Обіймаю – Вас сердешно

Ваш Мих. Могілянський.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/19, арк. 28–29.

¹ Хотів би прочитати ... дві лекції – див. примітку 6 до попереднього, 19-го, листа.

² *Национальный фонд* – заклик Української Центральної Ради «складайте гроші на Український національний фонд» з'явився уже в Першій відозві ЦР від 9 березня 1917 р. Див. Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У двох т. / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівн.) та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 38.

³ *К Вам зайдет посоветоваться о лекциях моя дочка* – очевидно, йдеться про старшу доньку М. Могілянського – Лідію (Ладю) Могілянську (1899–1937).

⁴ *Аланас* – особа не встановлена.

⁵ *Як ставитесь Ви до Київських подій?* – очевидно, йдеться про II Всеукраїнський військовий зїзд та проголошення на ньому 10 червня 1917 р. Першого Універсалу Української Центральної Ради.

⁶ *Рада* – Українська Центральна Рада – вищий український законодавчий орган доби Української революції, існувала з 4 (17) березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р.

Лист № 21

29 червня 1917 р.

Чернигов
29/VI [1917 г.]

Дорогой Илья Людвигович!

Вернувшись от Вас, я застал письмо от мамы. Перед выездом из Питера она видела Мих[аила] В[ильямовича]

Беренштама и он по поводу моего назначения сказал, что я ведь никуда, кроме Чернигова, не хочу, а в Чернигове нет вакансии. Мама сказала, что я, главным образом, заинтересован Адм[инистративным] Отделением. Б[еренштам] на это ответил, что еще нерешено, будут-ли эти места, но, если так, то пусть Шраг представит Миха через Григ[оровича]-Барского. В виду сказанного Вам недавно Григ[оровичем]-Барським думаю, что все уже сделано и делать больше нечего.

Беренштама я запрашиваю, в каком положении вопрос и когда он разрешится.

Всего лучшего.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/21, арк. 31–32 (Аркуш 32 пронумерований, але пустий).

Лист № 22

5 липня 1917 р.

Городня,
5 июля [1917 г.]

Дорогий Ілля Людвигович! Зложив я тут відділ Укр[аїнського] союзу автон[омістів]-федералістів¹. Постановили приймати членами представників усіх партій, що признають вимоги – націон[ально]-территор[іальної] автономії України та загального виборчого права. Чи єсть якійсь статут Союзу і чи не можете його мені надіслати? Як нам звязатись з губерніальним відділом? Дуже мене тішить напрям, яким пішла українська справа². Посилаю привітання Некрасову³. Ка-де-ти зробили мабуть вже останні кроки до самовбійства. Гадаю, що на Україні вони більш не істнуватимуть. Чи їздив і які результати подорожі Саца⁴? Мені здається, що і Сац і Свічин⁵ тепер мусять вийти з к.-д.-тів до союзу авт[ономістів]-федералістів. Як скінчилась справа з Искрицьким?⁶ Од Беренштама не маю ніякої одповіді. Пишіть, дорогий Ілля Людвигович!

Привіт Вашим

Ваш Мих. Могилянский.

¹ *Зложив я тут відділ Укр[аїнського] союзу автономістів-федералістів* – члени Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), що оформилася у 1917 р. і під цією назвою діяла в еміграції до 1923 р. Напередодні скликання Українського національного конгресу, 12–13 березня 1917 р., у Києві відбувся останній з'їзд ТУП. З'їзд підтримав Тимчасовий уряд, закликав всіма засобами і силами утворювати автономію України, але більшість не підтримала радикальних закликів голови з'їзду М. Грушевського до негайного скликання Українських Установчих зборів та проголошення автономії України, відклавши остаточну санкцію щодо цього на розгляд Всеросійських Установчих Зборів. Найчисленніша частина Товариства перейменувала себе на Союз автономістів-федералістів, у червні перетворений на УПСФ. Головою його тимчасової ради було обрано С. Єфремова. До керівництва партії також входили: А. Вязлов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгін (Див.: Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 181–182, 350–353). У Чернігові визнаним лідером соціалістів-федералістів був І. Шраг. Формально відділ УПСФ «заклався» у Чернігові лише 17 вересня. До складу ради були обрані І. Шраг, Д. Дорошенко, О. Карпинський, І. Руденко (ЧЗГ. – 1917, – 22 сентября. – С. 3).

² *Дуже мене тішить напрям, яким пішла українська справа* – очевидно, це реакція на досягнення лідерами Центральної Ради компромісу з представниками Тимчасового уряду, що знайшов своє втілення у II Універсалі УЦР (3 липня 1917 р.)

³ *Некрасов* – Микола Віссаріонович Некрасов (1879–1940) – інженер-технолог, професор, один з лідерів партії кадетів. Депутат III і IV Державних дум Росії, один з керівників Земгора. Міністр шляхів сполучення у першому складі Тимчасового уряду. Радість М. Могилянського була передчасною: дуже швидко М. Некрасов вийшов у відставку, солідаризувавшись із своїми партійними колегами А. Шингарьовим, О. Мануйловичем і князем Д. Шаховським, які відповіли відставкою на доповідь І. Церетелі, О. Керенського і М. Терещенка про досягнутий на переговорах з Центральною Радою компроміс.

⁴ *Сац* – Олександр Миронович Сац – приватний адвокат у Чернігові, громадський діяч, член Чернігівської міської думи, один з лідерів місцевого осередку кадетської партії. Він не тільки не вийшов з партії після того, як її керівництво виступило однозначно вороже проти автономії України, але й протестував на засіданні Ради

представників громадських організацій м. Чернігова проти резолюції, що засуджувала цей крок. Збори більшістю голосів – 42 проти 14 – резолюцію, запропоновану соціал-демократом Й. Дроздовим, провалили (ЧЗГ. – 1917. – 18 юля. – С. 5). О. Сац разом з О. Свечиним і М. Імшенецьким виставляв свою кандидатуру до Всеросійських Установчих Зборів по Чернігівському виборчому округу.

⁵ *Свечин (Свечин)* – див. прим. 15 до листа № 5. Він припинив своє членство в партії Народної свободи у зв'язку з негативним ставленням її лідерів до питання щодо автономії України. Інформація про цей крок з'явилася на шпальтах «Черниговской земской газеты». Див. ЧЗГ. – 1917. – 7 юля. – С. 2. До речі, членство у партії О. Свечин відновив уже в жовтні 1917 р. і був знову прийнятий до Чернігівського комітету кадетської партії (ЧЗГ. – 1917. – 18 октябрю. – С. 3).

⁶ *Іскрицький* – Михайло Андрійович Іскрицький (1873–1931) – громадський діяч, походив з шляхетсько-старшинського роду Чернігівщини, відомого ще з XVII ст., на початку XX ст. володів маєтками у Стародубському та Суразькому повітах. Він отримав вищу юридичну освіту, обирався депутатом Другої та Третьої Державних дум Росії від Чернігівської губернії; за доби революції 1905–1907 рр., був членом партії мирного оновлення, яка стояла на дещо лівіших позиціях, ніж октябристи, до яких згодом і належав. 6 березня 1917 р. М. Іскрицький приступив до виконання обов'язків чернігівського губернського комісара Тимчасового уряду, але після недовіри, висловленої йому як багатому поміщику делегатами II Селянського з'їзду Чернігівщини (10–12 червня 1917 р.) подав у відставку (Кониш О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 109, 112, 136, 142, 143, 225, 234, 249, 250, 265, 407).

Лист № 23 ¹

Городня,
14 юля [1917 г.]

Дорогой Илья Людвигович! Получили-ли Вы мое письмо? Я спрашивал Вас, как нам Городнянам, основавшим отдел Союза автономистов-федералистов,² – связаться с губернией и областью? Можно ли и где достать Устав Союза? Что у Вас нового? У нас здесь дела кое-как налаживаются.

Жму руку

Ваш Мих. Могиланский.

Я очень неаккуратно вижу «Нову Раду»². Была ли в ней помещена моя замітка «На свіжу воду»?³

М.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/13, арк. 21.

¹ Лист на листівці.

² *Как нам Городнянам, основавшим отдел Союза автономистов-федералистов* – див. примітку 1 до листа № 21.

³ «*Нова Рада*» – щоденна українська газета, спочатку видавцем газети було «Товариство допомоги літературі, науці і штуці», потім – УПСФ. Видання вважалося спадкоємицею забороненої на початку Першої світової війни царською владою газети «Рада». Почала виходити 25 березня 1917 р. Редактор – А. Ніковський. Велику роль у виданні відіграв С. Єфремов. Співробітники газети належали до політичної та культурної еліти України.

³ *Была ли в ней помещена моя замітка «На свіжу воду»* – виявити цього матеріалу в газеті не пощастило.

Лист № 24¹

Городня,
18 липня [1917 р.]

Дорогий Ілля Людвигович! Широ здоровлю Вас і бажаю всього найкращого! Дуже жалкую, що не можу бути в пам'ятний мені завжди день Ваших іменин з Вами². Хотілося бути в Чернигові і зробив так, що дні 19–22 вільні, але за коні до Чернигова менш 30 карб. не беруть (се б-то туди і взад – 60 карб.) Прошу привітати від мене Єлизавету Ісаївну і кланятися усім Вашим. Був позавчора на волостних виборах у Тупичеві³. Вражіння гарні, жалкую, що не можу бути корисним для курсів⁴. Чи бачите Свєчіна⁵? Він мені чогось ані слова не пише, мабуть, заклопотався.

Не забувайте

Вашого щирого Мих. Могилянського

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/15, арк. 23.

¹ Лист на листівці.

² *Не можу бути в пам'ятний мені завжди день Ваших іменин з Вами* – день народження І. Шрага 23 липня (за юліанським

календарем), а іменини припадали на 20 липня – день св. Іллі. Збереглася інформація, що саме цього дня вшанували І. Шрага.

³ Був позачора на волостних виборах у Туличеві – Туличів – велике волосне село Городнянського повіту Чернігівської губернії. Про волосний з'їзд виборщиків 16 липня в Туличеві писала повітова газета. У ній повідомлялося, що в село приїхали М. Могилянський і «делегат від української Центральної Ради» (прізвище не вказане). Збори були тривалими. «Відносно земельного питання усі стоять за соціалізацію. Вибрано було 22 особи відкритим голосуванням. Кожний, кого обрали, висловлював перед зборами свої політичні погляди, і майже всі, за винятком 2–3 демократів, висловилися в есерівському дусі...» (Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 июля. – № 13. – С. 4).

⁴ Жалкую, що не можу бути корисним для курсів – очевидно, йдеться про Чернігівські курси для підготовки лекторів з політичної освіти народу. На курси прибуло більше півсотні курсантів. Як зазначив у своїй замітці П. Батуринець, переважна частина слухачів висловила незадоволення засиллям на курсах лекторів – представників російської демократії. Єдиний, хто взявся за висвітлення українського питання був М. Могилянський (ЧЗГ. – 1917. – 25 июля. – С. 7).

⁶ Свечін – див. примітку 5 до листа № 21.

Лист № 25 ¹

20 липня 1917 р.

Городня,
20 липня [1917 р.]

Дорогий Ілля Людвигович!¹

Дуже жалкую, що сьогодні я Вас не побачу². З ранку згадую Вас і як раз сьогодні одержав Вашу картку. Десь, мабуть, в перших днях серпня прийдеться приїхати до Чернигова, бо треба виправляти своїх до Петрограду³. Ще раз здоровлю Вас з іменинами. Привіт – Вашим.

Обіймаю Вас Широ

Ваш Мих. Могилянський

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/14, арк. 22.

¹ Лист на листівці.

² Дуже жалкую, що сьогодні я Вас не побачу – 20 липня за юліанським календарем – релігійне свято – Св. Іллі. Див. примітку 2 до листа № 23.

² Треба виправляти своїх до Петрограду – йдеться про родину М. Могилянського, яка влітку перебувала у Чернігові.

Лист № 26

31 серпня 1917 р.

Городня,
31го августа 1917 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Когда я был еще в Петрограде, я говорил с Демьяновым и Беренштамом о каком-либо назначении остающегося за штатом Н. Д. Короткевича ¹. В июне (или июле) Короткевич послал докладные записки Григоровичу-Барскому (с которым я тоже говорил) и в М[инистерст]во. Сейчас в М[инистерст]ве был один наш судья и ему сказали, что докладная записка К[ороткевича] еще не рассмотрена, так как ничего от Григоровича-Барского...

Вчера здесь был член суда Чарнецкий ² и рассказал, что как-то Вы в разговоре сказали, что Короткевича нельзя назначить никуда, в виду его деспотических замашек, что он так прикрутит своих судей, что они пищат...

К этому Чарнецкий прибавил, что он опровергал это и как-будто убедил Вас, что это неверно. Со своей стороны я могу засвидетельствовать, что это безусловно неверно, что отношения судей с Короткевичем были самые наилучшие, совершенно товарищеские и никаких деспотических замашек мы – судьи – не наблюдали. Поэтому, если Вы что-н[и]б[удь] подобное сообщили Григоровичу-Барскому, то опровергните это сообщение на основании моего категорического по сему поводу свидетельства.

На днях увидимся. Позавчера уже получился «Правит[ельственный] Вестн[ик]» ³ с приказом о моем назначении ⁴. Завтра сдаю участок, затем ликвидирую всякие общественные свои дела и рассчитываю ⁵ на рассвете выехать в Чернигов и еще успеть поздравить Елизавету

Исаковну. Остановлюсь у Свечина (передайте ему об этом). Раньше 5^о выехать абсолютно не могу. Если-же возможно еще два дня 2 просидеть здесь, было бы для меня очень хорошо. Если Вы находите, что это возможно, телеграфируйте мне – Городня – Могилянскому одно слово – возможно. Если получу такую телеграмму, то выеду 7^о рано утром, если ничего от Вас не получу, то выеду 5^о. У меня здесь безлич дел и очень спорные отношения по множеству учреждений. Сразу все ликвидировать очень трудно. Бувайте здоровы!

До скорого свиданья. Привет Вашим.

Жму руку
Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/22, арк. 33–34.

¹ *Н. Д. Короткевич* – Микола Дмитрович Короткевич – голова з'їзду мирових суддів Городнянського повіту, дійсний статський радник.

² *Чарнецький* – Григорій Іванович Чарнецький – член Чернігівського окружного суду, статський радник.

³ «*Правительственный Вестник*» – щоденна офіційна газета Міністерства внутрішніх справ Росії, виходила у 1869–1917 рр., друкувала урядові розпорядження і повідомлення. З березня 1917 р. називалася «Вестник Временного правительства», закрита більшовиками.

⁴ *С приказом о моем назначении* – хоча призначення в Петрограді відбулося наприкінці серпня, але до своїх обов'язків керівника адміністративного відділу М. Могилянский приступив пізніше. Перше публічне засідання новоствореного відділу Чернігівського окружного суду мало відбутися 18 жовтня 1917 р. (Черниговский край. – 1917. – 18 октября. – С. 4).

Лист № 27 ¹

4 вересня 1917 р.

Городня,
4 вересня 1917 р.

Дякую, дорогой Ілля Людвигович, і за телеграму і за листа. 7^о якраз тут призначені загальні збори «Просвіти» ², на яких мені треба бути. Дуже радий Вашої (так у тексті) звістці, що можна не поспішати, тому й дня приїзду не призначаю: приїду

десь коло 12–14⁰⁰ [підкреслення в тексті. – Упорядники]. Коли б було треба раніш, сповістіть. Обрали мене гласним у Ярилович[ські] та Тупичевські волостні земства³. Та мабуть Ярилов[ичські] вибори будуть скасовані. Поздоровляю щиро Єлизавету Ісаївну. Стискаю руку.

Всього найкращого.

Ваш Мих. Могілянський.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/23, арк. 35.

¹ Поштова листівка. Останній із датованих листів.

² *Загальні збори «Просвіти»* – йдеться про Городнянську «Просвіту», засновану наприкінці березня 1917 р. Про обставини заснування та останні години цього товариства див. Додатки № 3, 5.

³ *Обрали мене гласним у Ярилович[ські] та Тупичевські волостні земства* – Нові Яриловичі й Тупичів – великі села Городнянського повіту, центри волостей. У першому з них на 1924 р. нараховувалося 388 дворів і 1905 мешканців, в іншому – 618 дворів, 2970 жителів (Список населенных мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1924. – С. 94, 92).

Лист № 28¹

Петроград, 16 юля [1915 або 1916 г.]

Дорогой Илья Людвигович! Поздравляю Вас с именинами и желаю всего наилучшего. Не знаю, где Вы в этот день, а потому пишу и в Седнев, и в Чернигов. Ужасно скорблю, что этот день не могу провести с Вами, что вошло для меня в приятную традицию. Мой привет всем Вашим. Пишите, что у Вас нового? Хотелось бы побеседовать с Вами, да даже для обстоятельного письма нет времени.

Жму руку. Ваш Мих. Могілянський.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/20, арк. 30.

¹ Поштова листівка. На лицьовому боці адреса: «м. Седнев Чернигов[ского уезда] ЧЦР». Можливо, це привітання було написано у 1915 або 1916 р., дата на поштовому штемпелі не прочитується.

**ЛИСТИ МАРІЇ МИКОЛАЇВНИ МОГИЛЯНСЬКОЇ ДО
ІЛЛІ ШРАГА**

Лист № 1

18 грудня 1907 р.

1907 г. Декабря 18

Многоуважаемый Илья Людвигович!

Каков бы ни был исход Вашего дела ¹, я очень и очень хочу видеть Вас еще раз до Вашего отъезда. Кроме того, мне необходимо передать через Вас маленькую посылку в Чернигов. Черкните мне, когда я могу Вас застать дома в среду, четверг или пятницу, только не утром. До 4^х часов я не могу оставить склад. Я приеду повидаться с Вами и привезу посылочку.

Желаю Вам всего наилучшего, не хочу суровость ожидающего Вас приговора ² и остаюсь глубоко уважающая Вас

Мария Могилянская

В[асильевский] О[стров], Б[ольшой] проспект, д[ом] 6,
кв. 13

Прилагаю бланк для ответа, чтобы наименование адреса не замедлило Вашего ответа. Да хранит Вас Аллах и его пророки!

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–132/3, арк. (не вказані).

¹ *Каков бы ни был исход Вашего дела* – йдеться про суд над депутатами Першої Державної думи, які підписали Виборцьку відозву, вирок підсудним мали виголосити якраз 18 грудня, тобто того дня, коли М. Могилянська писала свого листа.

² *Не хочу суровость ожидающего Вас приговора* – див. прим. 3 до листа М. Могилянського № 3. Присуд був не стільки суворим з точки зору тривалості тюремного ув'язнення, скільки підло-мстивим, бо усував виборців від участі у виборних громадських інституціях і, головне, позбавляв права балотуватися в депутати Другої Державної думи.

Лист № 2

8 вересня 1910 р.

1910 г. Сентября 8.

Многоуважаемый Илья Людвигович,

От всей души благодарю Вас за Ваше душевное, искреннее письмо. Верите, что письмо мое к Вам было продиктовано искренним отчаянием за судьбу семьи моего большого младенца Михаила Мих[айловича]. И простите, что я беспокоила Вас. Вы и представить себе не можете, какой это, по просту говоря, глупый бессеребренник и, конечно, на ловца и зверь бежит. Не знаю, известен ли Вам эпизод о том, как приезжал в Чернигов специально на защиту по сенсационному делу, сотканному административной паутиной ¹, и затем выступал по этому же делу в Сенате ² и ему не возвратили даже его путевых расходов и денег, истраченных на бесконечные ответные телеграммы делового характера. И ему месяца полтора оплачивать путевые расходы из грошевой построчной работы газетной. И так он действует всегда, когда дело коснется материальных его интересов. В прошлом году его пригласил Дм[итрий] Дм[итриевич] Протопопов ³ секретарем Редакции «Земского Дела» ⁴, с жалованием 150 руб. в месяц. Мих[аил] Мих[айлович] согласился, уехал на лето отдыхать в Чернигов, оставив за собою квартиру. Когда же журнал начал выходить, то на месте Мих[аила] Мих[айловича] оказался сидящим Голубев ⁵. И такие фокусы с ним производят его приятели, вероятно полагающие, что семья Мих[аила] Мих[айловича] может питаться акридами и диким медом пустыни ⁶. Если я буду описывать Вам возмутительное отношение к Мих[аилу] Мих[айловичу] его благоприятелей, то напишу несколько листов и буду даром утруждать Ваше внимание.

К великому сожалению, я убедилась, что Мих[аил] Мих[айлович] неисправим и volens-nolens ⁷ приходится о нем заботиться. Он мне писал, что заключил с Коцюб[инским] условие ⁸ и конечно, в данном случае, он имеет дело с вполне порядочным человеком и обиды ему не будет. Аванса он, конечно, не получил, ибо Коцюб[инский] и сам пока ничего не получил.

От всего сердца радуюсь, что дело Вашего Володи⁹ приняло такой благоприятный для него оборот. Поздравляю Вас и его и желаю Володе напрямч все свои силы и раз навсегда покончить с гимназией. Низенько кланяюсь Елизавете Исааковне и желаю ей поправиться здоровье[м]. Ведь теперь она успокоилась относительно Володи, и значит исчез главный источник ее волнений. Я сижу в Ялте с детьми моей дочери, и возня с четырьмя младенцами отнимает у меня столько времени, что письмо к Вам я пишу уже третий день. Здесь целую неделю был штурм (так!) на море. Картина была величественная, но очень страшная и грозная. Теперь море успокоилось, и солнце засияло вновь, но уже стало чувствоваться легкое дуновение осени. Очень бы хотелось знать, как и где устраивается Ваша Леночка¹⁰? Прошу передать всем членам Вашей семьи мой искренний привет и пожелание всех благ. Где теперь Фанни Исааковна¹¹ и устроился-ли как-нибудь ее Саня?

Конечно, прошу Вас и теперь никогда не говорить Мих[айлу] Мих[айловичу] о содержании моих последних писем к Вам.

Желаю Вам всего наилучшего и остаюсь при своем искреннем глубоком к Вам уважении и преданности

Мария Могилянская

Ялта, ул. Эмира Бухарского, дача Навроцкой.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–132/7, арк. (не вказані).

¹ Как приезжал в Чернигов специально на защиту по sensationному делу, сотканному административной паутиной – возможно, идетъся про судовий процес над В. Хижняковим, про який останній розловів у своїх мемуарах. Див. додаток № 2.

² Сенат – у Російській імперії вища касаційна інстанція.

³ Дмитрий Дмитриевич Протопопов – російський громадський діяч, видавець, один з лідерів правого крила партії кадетів. Див. прим. 9 до листа М. Могилянського № 5.

⁴ «Земское дело» – журнал, двотижневик, виходив у 1910–1916 рр. у Петербурзі. З 1912 р. редакція позиціонувала себе: «Двухнедельный журнал для разработки земских вопросов и всестороннего освещения деятельности и нужд земского самоуправления в России». Перший редактор Л. Вслъхов, згодом – Б. Веселовський. Видавець Д. Протопопов.

⁵ Голубев – можливо, йдеться про журналіста В. Голубева, одного з авторів журналу «Былое».

⁶ *Питаться акридами и диким медом пустыни* – тобто жити, як пустельники.

⁷ *Volens-nolens* (лат.) – хоч-не-хоч.

⁸ *Он мне писал, что заключил с Коцюбинским условие* – побоювання М. Могиллянської щодо домовленості сина з М. Коцюбинським виявилися безпідставними. У листі з Капрі від 21 липня (3 серпня) 1910 р. письменник писав з приводу перекладу і друку «Оповідань» у видавництві «Знання»: «Ну, звісно, щодо грошових справ, то ми з Вами якось поладнаємо, коли я буду в Чернігові» (Коцюбинський М. Твори у семи т. – К., 1975. – Т. 7: Листи (1910–1913). – С. 63). А понад рік по тому, у листі до М. Могиллянського від 4 жовтня (21 вересня) 1911 р., вже з Чернігова, М. Коцюбинський знову звернувся до цього питання: «Приступаю зразу до самих противних для мене справ – грошових, щоб швидше скінчити». Увесь прибуток від продажу книжок має ділитися наполовину. Адресат із сумом зазначив: «Не сподіваюся, щоб наші зарібки були великі, але тепер при переході з старих умов життя на нові та при ліквідації деяких довгів – обставини мої склалися так, що кожна копійка дорога для мене. Чи згода?» (Там само. – С. 139). У рахунку товариства «Знання», виписаному М. Коцюбинському, вказано, що на 1 жовтня 1911 р. автор і його перекладач заробили 105 руб. 50 коп. і поділили їх порівну – по 52 руб. 50 коп. кожному (Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / Упоряд.: В. Панченка; ст. М. Коцюбинської; комент. та покажчіки С. Захаркіна. – К., 2008. – С. 303).

⁹ *Дело Вашего Володи* – йдеться про старшого сина Іллі Людвиговича і Єлизавети Ісааківни – Володимирі Ілліча Шрага (1891 – після 1965), котрий, як це видно з подальшої частини листа, мав проблеми із закінченням гімназії.

¹⁰ *Как и где устраивается Ваша Леночка* – йдеться про доньку Шрагів Олену Ілліівну (в заміжжі Чуднівську, 1892 – після 1961 р.), яка, ймовірно, у 1910 р. закінчила гімназію.

¹¹ *Где теперь Фанни Исааковна* – йдеться про родичку Шрагів, ймовірно, сестру Єлизавети Ісааківни та її сина.

Лист № 3

6 грудня 1912 р.

1912. Декабря 6.

Многоуважаемый и дорогой Илья Людвигович,

Не знаю, как и благодарить Вас за Ваши хлопоты по моему делу. Я уже думала, что все кончено, как вдруг выплывает г. Рабинович с тремя векселями по 1000 руб.

Каждый от 1908 г. Эти векселя были учтены в Киевском отдел[ении] Учетного и Ссудного Банка, с моим последним бланком. Выданы были на имя Карбасникова и снабжены его первым бланком. Словом, векселя точно такие, как были в и Государст[венном] Банке, от которых мне удалось избавиться, благодаря найденной протекции.

Евреи Ратнеры, один из коих живет в Кролевец, а другой в Глухове, два года тому назад купили у нас лес на сруб. Никакого запрещения в то время со стороны Учет[ного] и Ссудн[ого] Банка не было и его исполнительный лист мне предъявлен не был. Прис[яжный] Пов[еренный] Рабинович, желая получить деньги от наших покупателей, запугивает их тем, что он прекратит им рубку леса, о чем якобы уже состоялось определение суда и он передает исполнение Суд[ебному] Приставу. Никаких повесток я не получала, и это, очевидно, ложь. Вчера я была в Петерб[ургском] Учетном и Ссудн[ом] Банке, так как Рабинович назвался его поверенным. Там мне обещали навести справки в Киеве, каким образом векселя могли очутиться у Рабиновича, фамилию которого они слышат в первый раз и кот[орый] их Поверенным никогда не состоял.

Словом, тут какая-то крутня, и мне важно знать был-ли им предъявлен какой-нибудь иск в Черниг[овский] Окруж[ной] Суд ¹. И большое спасибо, что Вы мне скоро ответили. Дай Вам Бог здоровья и всего хорошего.

Не могу не поделиться с Вами своим новым тяжелым горем. Дело в том, что большой делец Дмитрий Дмитр[иевич] Протопопов выпросил у кого-то денег и при том немалых, что-то больше 300 тысяч рублей и объявил издание новой газеты «Русская Молва» ². Всегда он объяснялся Михаилу Мих[айловичу] в любви и преданности, ни одно редакционное собрание журналов «Городского и Земского Дела» ³ не обходилось без последнего. Протопопов всегда рассыпался в преувеличенных даже похвалах работам Мих[айла] Мих[айловича] и, представьте, он составил редакцию за спиной у Мих[айла] Мих[айловича]. Пригласил редакторами Адрианова ⁴ и Тыркову ⁵, а о том, что газета близится к выходу Мих[айл] узнал от совершенно постороннего человека и крайне удивился. Написал Протопопову заказное письмо, на

которое не получил ни звука в ответ, а Тыркова, на просьбу Мих[аил]а о работе, ответила, что у них составлен тесный редакционный кружок, в котором Мих[аил]у нет места. Мих[аил] прямо подавлен этим событием. Ведь так поступили его единомышленники, люди, которых он считал своими личными друзьями, люди, которые знали о его безработице и тяжелой нужде. Это большой удар для Мих[аил]а, который верил в этих людей. Кроме того, у него нет абсолютно никакой платной работы и положение так тяжело, что хоть петлю на шею затягивай. Ведь подумайте: четверо детей, помощи ниоткуда. Напротив, благодаря тому, что Мих[аил] всегда вращается в кругу богатых людей, вроде Свечина ⁶, Бакуринского ⁷ и Комп[ании], его все считают богатым, не нуждающимся человеком ⁸. И раз единомышленники, вроде Протопопова, так к нему относятся, то значит любимой им газетной работы, ему никогда не найти. Вот Вам и перспектива для образованного русского гражданина, страдавшего за благо общественное. Остается свобода – пустить пулю в лоб. Авось тогда окружающие поймут, кого потеряли, и позаботятся хотя о детях, если не умели ценить отца. Все это огорчает меня невыразимо. Жаль смотреть на подавленного Мих[аил]а. Я его не привыкла видеть таким. Конечно, если буду в Москве, то обязательно посетю всех Ваших ⁹. Но на скорую поездку надежды мало по материальным соображениям. Крепко целую Елизавету Исааковну. Кланяюсь Mademoiselle ¹⁰. Шликевичи ¹¹ очень благодарят Вас за справки в Моск[овский] охранит[ельный] Комитет. Спасибо Вам за все.

Желаю всего наилучшего и остаюсь уважающая Вас
Мария Могилянская

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–132/4, арк. (не вказані).

¹ Тут какая-то крутия, и мне важно знать был-ли им предъявлен какой-нибудь иск в Черниг[овский] Окруж[ной] Суд – тут і в наступному листі йдеться про типові цивільні справи, в яких і. Шраг захищав інтереси своїх клієнтів або принаймні давав поради юридичного характеру.

² «Русская Молва» – російська щотижнева газета, орган «прогресистів» і правих кадетів. Виходила в Петербурзі з 9 грудня

1912 р. по 20 серпня 1913 р. Редактори Л. Велєхов, С. Адріанов, А. Стахович. Видавець Д. Протопопов.

³ Журналов «Городского и Земского Дела» – тут об'єднані назви двох журналів. Про «Земское дело» див. примітку 4 до другого листа М. Могилянської. Журнал «Городское дело» висвітлював проблеми міського самоуправління.

⁴ Адріанов – Сергій Олександрович Адріанов (1871–1942) – російський літературний критик, публіцист, історик літератури, перекладач, з 1905 р. – приват-доцент кафедри російської словесності С.-Петербурзького університету.

⁵ Тыркова – Аріадна Володимирівна Тиркова-Вільямс (1869–1962) – діячка російської ліберальної опозиції, член партії кадетів, письменниця, критик. У 1917 р. обиралася гласною Петроградської міської думи. З 1918 р. в еміграції в Англії.

⁶ *Всегда возвращается в круг богатых людей, вроде Свечина* – О. Свечин (див. примітку 15 до листа М. Могилянського № 5) дійсно був одним з найбагатших землевласників Чернігівської губернії. Йому належало 6215 десятин землі у с. Тупичів Городнянського повіту та майоратний маєток у Сувалкській губернії (тепер – Польща). Див. докладніше: Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С. 327–347.

⁷ Бакуринский – Олексій Олександрович Бакуринський (1859–1919) – за фахом спеціаліст із сільського господарства (закінчив Петровську академію під Москвою), впливовий земський діяч, голова Чернігівської губернської земської управи у 1914–1917 рр., перший губернський комісар Чернігівщини. Його батьку належало в с. Церковище Городнянського повіту (тепер – с. Новоукраїнське Ріпкинського району) 2500 десятин землі, щоправда, маєток перебував у спільному володінні О. Бакуринського і двох його сестер. Разом з сином розстріляний більшовиками у 1919 р. у Чернігові у порядку здійснення політики червоного терору. Див. докладніше: Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – С. 299–326.

⁸ *Его все считают богатым, не нуждающимся человеком* – зі своїми земляками, багатими землевласниками і політичними однодумцями М. Могилянського дійсно пов'язували дружні стосунки. Своє скрутне матеріальне становище він не любив афішувати, тільки зрідка в листах проривалися відверті рядки, з яких можна дізнатися про це. Наприклад, у листі до М. Грушевського від 9 листопада 1912 р. адресант просив дозволу, щоб придбати «Історію України-Руси» «на виплат», бо «не могу одним разом заплатить її ціну». Див.: Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могилянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 112.

⁹ *Если буду в Москве, то обязательно посетю всех Ваших* – ймовірно, йдеться про дітей Шрагів, котрі навчалися у Москві:

Володимира Шрага, який був студентом Петровської землеробської і лісової академії, розташованої поблизу Москви, доньки Олени – слухачки Вищих Жіночих курсів, у 1912 р. на правничий факультет Московського університету поступив і молодший син Микола Шраг (1894–1970).

¹⁰ *Mademoiselle* – очевидно, йдеться про панянок Вікман – доньок від першого шлюбу Є. І. Шраг та Олену Шраг.

¹¹ *Шликевичи* – очевидно, йдеться про родину Олександра Полікарповича Шликевича (1849–1909) – земського і громадського діяча Чернігівщини, який перебрався до С.-Петербургу, де з 1902 р. працював директором страхової компанії «Наdejда». Див.: Русов О. О. П. Шликевич (Некролог) // Русов О. О. Щоденники та спогади / Упоряд. О. Я. Рахно. – Чернігів, 2011. – С. 287–289. Шликевичі були родичами Могилянських: син М. М. Могилянської – Петро був одружений із донькою О. Шликевича.

Лист № 4

28 грудня 1912 р.

1912 г. Декабря 28

Отв[етил] 8 января ¹

Дорогой и многоуважаемый Илья Людвигович,

Поздравляю Вас и Елизавету Исааковну со всем Вашим многочисленным семейством с Новым Годом и желаю Вам всего, всего наилучшего. Завтра ожидаю приезда из Ниццы своей дочери, которая там лечилась больше двух месяцев и страшно волнуюсь по поводу теперешнего ее состояния здоровья. Я совершенно согласна с Вами относительно определения характера новой газеты ², которой, кажется, не даром дано название «Русской» Молвы [Так. – Упорядники]. Что касается эволюции вправо Петра Бернгардовича Струве ³, то по этому поводу я неоднократно ссорилась с Мих[аилом] Мих[айловичем], по старой памяти очень легко и любовно относящемуся к нему за его прежние общественные заслуги. Но все же должна Вам сказать, что думаю, если бы Михаил Мих[айлович] принимал участие в Редакции этой небогатой культурными силами газеты, то вряд-ли бы ее направление сразу приняло бы такой неприятный характер и сделало бы скачок вправо. Там в редакции нет лица с

широким кругозором и политическим развитием. Главным редактором состоит литератор, приват-доцент С.П.П. (так) университета Адрианов. Он может быть и хороший литератор, ибо всю жизнь грызет книги, но в политике и делах общественных ровно ничего не понимает и почему на нем остановился выбор Протопопова – одному Богу известно. Известно только, что Адрианов большой приятель Ариадны Влад[имировны] Тырковой, а она делает *la fenie et le beau temps* ⁴ в редакции «Рус[ской] Молвы» и от нее зависит выбор таких наивных сотрудников, как Жилкин ⁵ и компания. Может быть, Мих[аил] Мих[айлович] и не пошел бы в сотрудники этой газеты при ее теперешнем составе сотрудников, но то, что узнал о возникновении новой газеты от третьих лиц, для него крайне обидно, в силу существовавших между Мих[аил]ом и Протопоповым личных отношений. Да к тому же еще последний знал о крайней материальной нужде, в которой находится семья Мих[аила] Мих[айловича]. О том, что я пишу к Вам, как другу Мих[аила], Вы, пожалуйста, никому и даже самому Мих[аил]у не говорите.

Еще раз простите меня, потому что я еще раз побеспокою Вас своею просьбою. Проследите, пожалуйста в Суде не подан-ли там иск ко мне или же к Мееру и Берке Аароновичам Ратнерам, со стороны поверенного Рабиновича, как представителя Киевского Отделения Учет[ного] и Ссудного Банка [Підкреслено авторкою листа. – Упорядники].

Дело это обстоит так. Деньги были взяты мною в Киеве (3000 руб.) под векселя Пирожкова, выданные Карбасникову с его первым бланком. С. Петерб[ургский] Коммерч[еский] Суд в марте 1909 года протестовал векселя и постановил взыскать с меня и Карбасник[ова] безраздельно весь долг. С тех пор лично ко мне ничего не предъявлялось. Может быть, потому, что я два последние года не была прописана в Петербурге. Не было наложено и запрещение на мое имущество в Городне. В феврале 1910 г. мы продали под сруб лес Ратнеру, а в июне 1911 года Рабинович стал приставать к Анне Николаевне ⁶ и Ратнерам с требованием уплаты денег, грозя описью лесного материала и всяческими карами. Мне

інтересно знати, может-ли Рабинович искати с третього лица, не пред'являя иска, т. е. исполнительного листа, ко мне?

Если узнаете, что иск ко мне или к Ратнеру пред'явлен, то известите меня немедленно. Очень бы я хотела знать, был ли Саша ⁷ у Прис[яжного] Пов[еренного] Мебеля ⁸ в Москве и что из этого вышло. Вообще, хотела бы знать о делах Ковалевского ⁹ и Сашиных более подробно. И прошу Вас передать им об этом. Может быть, кто-нибудь из них напишет мне об этом. Крепко целую дорогую Елизавету Исааковну и всем наличным членам Вашей семьи шлю привет. Mademoiselle также кланяюсь. Будьте здоровы и благополучны.

Желающая хорошего и преданная Вам

Мария Могилянская

В[асильевский] О[стров], Б[ольшой] проспект, д[ом] 6,
кв. 13

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ап 59–132/5, арк. (не вказані).

¹ Напис зроблено рукою І. Шрага.

² *Согласна с Вами относительно определения характера новой газеты* – очевидно, йдеться про «Русскую молву». Див. примітку 2 до листа М. Могилянської № 3.

³ *Что касается эволюции вправо Петра Бернгардовича Струве* – див. прим. 7 до листа М. Могилянського № 9.

⁴ А она делает la fenie et le beau temps (фран.) – робить погоду, тобто справляє вирішальний вплив на позицію керівництва редакції.

⁵ Жилкін – Іван Васильович Жилкін (1874–1958) – російський журналіст, депутат Першої Державної думи, підписав Виборську відозву.

⁶ *Анна Николаевна* – ймовірно, йдеться про сестру Марії Могилянської Ганну Миколаївну Максимович. Вона постійно мешкала в Чернігові, і родина Могилянських, приїжджаючи на літо до рідного міста, зупинялася у неї.

⁷ *Саша* – можливо, йдеться про Олександра Григоровича Віхмана (1883–?) – молодшого пасинка І. Шрага. Про нього відомо, що він, як і його батько Соломон Віхман, вітчим та старший брат, був присяжним повіреним. Подальша доля невідома. Можливо, у 1919 р. разом з молодшим братом М. Шрагом виїхав за кордон у складі дипломатичної місії УНР. М. Галаган писав у своїх мемуарах про родича дипломатичного радника М. Шрага у Будапешті «по материній лінії». У серпні 1919 р. після поразки радянського уряду в Угорщині, йому «з його явно семітською фізіономією небезпечно було вже ходити

по вулиці» (Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Док.-художнє вид. / Передм. Т. Осташко, В. Соловійова. – К., 2005. – С. 463).

² У *Прис[яжного] Пов[еренного] Мебеля в Москві* – докладнішої інформації про цю особу не виявлено.

³ *Ковалевський* – можливо, йдеться про чоловіка Раїси Олександрівни Віхман (1881–?) – старшої падчірки І. Шрага – Григорія (Георгія) Григоровича Ковалевського. Четверо дітей Соломона і Лії (Єлизавети) Віхманів були хрещені 24 жовтня 1892 р. у Христо-Воздвиженській церкві м. Чернігова. Відтак кожен з них отримав по батькові від свого хрещеного: Лев став йменуватися Миколайовичем, Раїса – Олександрівною (її названим батьком був, до речі, Олександр Тищинський), Олександр – Григоровичем, а Ірина – Володимирівною (Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 967, арк. 100 зв., 101).

Лист № 5

24 травня 1917 р.

Петроград, В[асильевский] О[стров],
Больш[ой] просп[ект, д[ом] 6, кв. 13
1917 г. Мая 24

Дорогой Илья Людвигович,

Пишу Вам настоящее письмо, как старому другу, и прошу, чтобы его содержание навсегда осталось между нами и, чтобы Вы никогда не говорили о нем ни Мих[аилу] и никому другому. Дело в следующем. Когда произошла революция и было назначено новое министерство юстиции, то Мих[аил] немедленно написал министру и знакомым своим его товарищам, что он предлагает себя в качестве служащего по министр[ерству] юстиции и, что он знает о том, что в Чернигове вакантно место Председателя Суда и считает, что для занятия его нет более достойного кандидата, чем Вы. В это время Директором Департ[амента] личного состава был бывший прис[яжный] пов[еренный] Демьянов ¹, ныне товарищ министра юстиции. Теперь на место Директора назначен Михаил Вильямович Беренштам ². Вчера я была у него с письмом от Мих[аил]а, в котором последний выражал желание служить вместе с Вами, если ему будет предоставлено место Тов[арища] Предс[едателя] Суда.

Беренштам сказал мне, что теперь у них создалась такая практика, что Министерство не будет посылать отсюда своих кандидатов, а будет назначать их по предоставлению с мест и просил меня передать Мих[аил]у, чтобы он немедленно послал Вам телеграмму с просьбой прислать в Министерство Юстиции представление о желательности кандидатуры Мих[аил]а в качестве Тов[арища] Предс[едателя] Окруж[ного] Черниг[овского] Суда.

Беренштам сказал, что довольно будет, если Вы пришлете ему даже телеграмму о Вашем желании иметь своим товарищем Мих[аил]а. Когда я возвратюсь домой, сказала об этом Мих[аил]у, то он категорически заявил, что выпрашивать себе места у Вас он не будет и набиваться собой не намерен.

Я же хорошо знаю, что он очень хочет служить вместе с Вами в родном Чернигове и именно на месте своего отца ³, и то, что я привезла из Министерства его очень огорчило. Это человек, органически не способный просить за себя и не умеющий добывать себе позицию в жизни. Между тем, положение его сейчас очень тяжелое. Из-за вопроса о малорусской федерации он окончательно разошелся с партией народной свободы, имел публичный диспут с Милюковым, ушел из партии и т. д. ⁴ Словом, сжег все, чему поклонялся, отошел от всего, чем жил с ранних юношеских лет и теперь ему очень тяжело. Не говорю уже о тяжелом материальном положении и полуголодном существовании его большой семьи.

Ведь мы живем теперь на кратере действующего вулкана и не имеем достаточно даже черного хлеба. Совершенно нет муки, никаких круп, очень мало масла. Словом, совершенная разруха жизни и на все предметы первой необходимости невероятно высокие цены. Пуд картофеля стоит 6 р. 40 коп., фунт муки (так) 40 коп. и т. д., все в этом роде.

И вот я обращаюсь к Вам с моей сердечной просьбой и прошу немедленно по получении моего настоящего письма послать в Минист[ерство] Юстиции, можно прямо на имя Директ[ора] ² Департ[амента], телеграмму или заказное письмо с ясно выраженным желанием иметь Мих[аила] своим Товарищем по службе.

Беренштам сказав, що тоді це буде питання двох, тих днів і навіть просив мене послати Вам телеграму, але я знала це незручним по Чернігівським звичаям. Да і телеграми тепер ідуть всі рівно поштою. А тому звертаюсь до Вас письмово і щиро прошу діяти швидше і не відмовити повідомити мене про те, що зробите.

Я тепер служу в військово-промисловому Комітеті⁵, займаю вище посаду. Працюю по 5–9 годин в день, да не забуваю і військових, маю багато клопоту по особистим справам, et c[etera] et c[etera]⁶. Ніколи не можу зустрітись з прекрасною Єленою в Оранієнбаумі⁷. Хотіла поїхати на Троїцю, але підскочила організація дня «вільного заняття»⁸. Мене обрали головою, видали на руки великі гроші, і про поїздку і відпочинок і думати нічого було. Щиро цілую Єлизавету Ісааківну⁹. Не знаю, вдасться-ли зустрітись літом.

Привіт всім наявним членам Вашої родини. Щиро руку і залишаюсь, як завжди, шануючою і люблячою Вас [нерозбірливе слово. – Упорядники]

Марія Могилянська

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–132/2, арк. (не вказані).

¹ Демьянов – див. примітку 5 до листа М. Могилянського № 3.

² Беренштам – див. примітку 6 до листа М. Могилянського № 3.

³ *Іменно на місці свого батька* – батько М. Могилянського Михайло Якович Могилянський (1840–1894) останні роки життя служив товаришем голови Чернігівського окружного суду.

⁴ *Из-за вопроса о малорусской федерации...* – див. лист М. Могилянського № 18 та Додаток № 4.

⁵ *Я тепер служу в військово-промисловому Комітеті* – Військово-Промисловий комітет – організація російських підприємців з метою мобілізації промисловості для потреб війни.

⁶ *Et cetera* (лат.) – і так далі.

⁷ *Ніколи не можу зустрітись з прекрасною Єленою в Оранієнбаумі* – йдеться про доньку І. Шрага Олену Іллівну Чуднівську (1892 – після 1961), яка у 1916 р. вийшла заміж за В. Чуднівського і жила з чоловіком-військовим в Оранієнбаумі.

⁸ *Организация дня «вільного заняття»* – йдеться про «позику Свободи» – найбільшу кредитну операцію Тимчасового уряду в сфері державного кредиту, розпочату 27 березня 1917 р. Назва й ідея належать міністру фінансів Тимчасового уряду М. Терещенку.

⁹ *Єлизавета Ісааківна* – дружина І. Шрага.

Лист № 6

22 череня 1917 р.

Отв[етил] 27 июня ¹
1917 г. Июня 22

Многоуважаемый и дорогой Илья Людвигович,

Не знаю, получили-ли мое второе письмо, которое я имела глупость послать не заказным. Но теперь обстоятельства дела назначения Мих[аил]а Тов[арищем] Предс[едателя] в Ваш Суд настолько выяснилось, что мне необходимо серьезно с Вами потолковать по этому вопросу, ибо Мих[аил] такой младенец, что ни за что не будет просить Вас лично. Сегодня я была в министерстве у Беренштама и он мне сказал, что Мих[аил] не может скоро получить назначения, потому что нет вакансии. Тогда я сказала, Мих[аил] претендует получить место Товарища Председателя по новому административному отделу. Тогда Беренштам мне сказал, чтобы я скорее написала Вам, чтобы Вы, возможно скорее, через Григоровича-Барского, представили Мих[аил]а на имеющее открыться место товарища председателя административного отдела. А то, говорит, мы назначим, а они представляют кого-нибудь другого.

Словом, если возможно, то не говорите ничего Мих[аил]у, а пошлите о нем представление чрез Старшего Предс[едателя] Судебной Палаты ².

Простите, дорогой Илья Людвигович, что я Вас беспокою, но жалко бедного, не умеющего устроиться Мих[аил]а.

Завтра я уеду попрощаться к Вашей Олене ³. Она меня об этом очень просила письменно.

Прошу передать мой привет Елизавете Исааковне с наличными членами Вашей семьи. Желаю Вам всего хорошего и остаюсь уважающая Вас

Мария Могилянская.

P.S. Надеюсь, что Вы мне ответите, я уезжаю в деревню к дочери ⁴. Адрес мой: Ст[анция] Березайка Николаевской жел[езной] дороги Новгородской губ[ернии], имение Владимировка. Мне.

¹ Напис зроблено рукою І. Шрага.

² *А пошлите о нем представление чрез Старшего Председ[ателя] Судебной Палаты* – історія призначення М. Могілянського на посаду голови адміністративного відділу відображена в його листах до І. Шрага.

³ *Завтра я уеду попрощаться к Вашей Олене* – йдеться про доньку Шрагів Олену Чуднівську.

⁴ *Я уезжаю в деревню к дочери* – йдеться про Ганну (Анну) Михайлівну, яка була лікарем за фахом, мешкала в Петрограді, пережила блокаду в Ленінграді. Див.: Журавльова Т. Рід Могілянських // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9 (вересень). – С. 15.

Лист № 7

4 липня 1917 р.

1917 г. Июля 4.

Дорогой Илья Людвигович,

Вчера получила Ваше письмо и сердечно благодарю за скорый ответ. Говоря между нами, я совершенно не понимаю заявления Беренштама о представлении Мих[аила] Мих[айловича] на известное Вам место. Когда он мне сказал, что нужно представление, то я ему сказала, что Вы писали ему и он знает Ваше мнение относительно Мих[аила] и Ваше желание иметь его своим Товар[ищем] по службе. Беренштам ответил: «да я это знаю, но мне нужно иметь в руках форменное представление чрез старшего Предс[едателя] Киев[ской] Суд[ебной] Палаты Григоров[ича]-Барского; а то мы назначим Мих[аила] Мих[айловича], а они представляют другое лицо». На это я, конечно, сказала, что после Вашего письма к Мих[аилу] Вил[ьямовичу] считаю дело оконченным, но он настойчиво сказал: «так вот мой Вам совет, – пишите немедленно Илье Людвиг[овичу] пусть чрез Григор[овича]-Барского сделает поскорее представление». На этом мы расстались, и в виду такого категорического ответа, думаю, что мне лично очень неудобно во второй раз говорить с ним. Мне кажется что если возможно сделайте чрез Григ[оровича]-Барского представление Мих[аилу] Мих[айловичу] на место Тов[арища] Предс[едателя]

Админ[истративного] отдела. Я очень сожалею, что я [не] знакома лично с Григор[овичем]-Барским. Я бы ему написала о том, что Министерство требует от него официального представления Мих[аила] на место. Если Вы с ним хорошо знакомы, то может быть, могли бы написать ему о том, что Вы знаете достоверно, что Министерство ожидает Вашего и его официального представления, и он бы согласился послать его.

Я же лично не понимаю, зачем это нужно Беренштаму и ничего поделатъ не могу. Если Вы не можете настоять на том, Григ[орович]-Барский послал в Минист[ерство] требуемое представление, то ничего не поделаем, будем ожидать событий и ждать у моря погоды.

Прошу передать мой искренний привет Елизавете Исааковне с наличными членами семьи. Скажите ей, чтобы не беспокоилась об Олене. Я была у нее пред самым отъездом моим в деревню. У них все очень хорошо и спокойно. Хорошая прислуга, все налажено и Леночка счастлива и довольна. Живет во дворе настоящей дачи и вообще ей не грозят никакие ужасы и страхи¹. У нее надежная защита и в Петрограде много беспокойнее. Приехала я к дочери в деревню отдохнуть от трудов праведных. Очень устала за последнее время, но и природа не милостива ко мне: ежедневно идет дождь, озера выступили из берегов, как весной. Из семи дней, которые я провозжу здесь, только один был солнечный, да и то вечером было 7 градусов тепла.

Как же Вы лично относитесь к нашумевшему «Универсалу» и всему тому, что произошло на Украине²? Очень бы мне было интересно знать. Кто из членов Вашей семьи гостит теперь у Вас и уехала-ли Елизавета Исааковна в свое Монрепо, в Седнев³?

Желаю Вам всего хорошего, прошу извинения за беспокойство вам причиняемое моими письмами, жму вашу руку и остаюсь в надежде увидиться с вами лично в начале августа, преданная Вам.

Мария Могилянская

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–132/6, арк. (не вказані).

¹ Живет во дворе настоящей дачи и вообще ей не грозят никакие ужасы и страхи – 17 травня 1917 р. Рада солдатських і

робітничих депутатів Кронштадта – головної військово-морської бази бази Росії на Балтійському морі – ухвалила більшістю голосів взяти владу в місті (День. – 1917. – 19 мая. – С. 1). Розпочалися арешти офіцерів, переслідування їхніх сімей та «буржуїв» взагалі. За різними даними, які циркулювали в петроградській періодиці, під вартою опинилося від 30 до 400 осіб. Події широко висвітлювалися в російській та закордонній пресі. Зокрема, інформацію під заголовком «Кронштадт не признает временное правительство» помістила ЧЗГ. Див. № 39 за 29 травня. Природно, що батьки Олени Шраг (її чоловік Василь Чуднівський був офіцером, молода родина мешкала в Оранієнбаумі) турбувалися за неї. М. Могилянська прагнула їх заспокоїти.

² *Как же Вы лично относитесь к нашумевшему «Универсалу» и всему тому, что произошло на Украине – очевидно, под «нашумевшим» Универсалом М. Могилянська має на увазі Перший універсал Української Центральної Ради (10 червня 1917 р.), яким в Україні проголосувалася автономія. Петроградська преса дуже боляче реагувала на повідомлення про цей крок. В. Верстюк зазначав: «І ліве, і праве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Кадетська Реч, меншовицька Рабочая газета, есерівське Дело народа відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за "ленінство у національному питанні"» (Верстюк В. Російська революційна демократія: рефлексія на український національний визвольний рух / Український історик. – 2003. – № 1-5 (156-160). – С. 256). Газета «День», зокрема, писала: «Універсал об автономии Украины врасплох захватил всю печать. Социалистические газеты пока молчат. «Речь», которая и раньше не придавала значения тому, что происходит на Украине, и теперь говорит только о воздействии на непокорных украинцев. [...] Сможет ли, однако, Правительство, оказавшееся бессильным в борьбе против кучки большевиков, предохранить Россию от распада на части? [...] Вот вопрос, который не может не волновать глубоко всякого русского патриота» (День. – 1917. – 15 июня. – С. 1).*

³ *Уехала-ли Елизавета Исааковна в свое Монрепо, в Седнев – Монрепо – заснований у XVIII ст. скельний ландшафтний парк у м. Виборг (тепер – Ленінградська область); Седнів – містечко поблизу Чернігова, де народився І. Шраг. Від батьків йому дістався будинок, який родина Шрагів використовувала як дачу.*

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Могиланский Мих. А. М. Колюбакин (некролог) // Черниговская земская неделя. – 1915. – 27 февраля. – № 9. – С. 9–10.

21 января при одной из наших атак у Воли-Шидловской смертью храбрых геройски погиб штабс-капитан Александр Михайлович Колюбакин. Имя покойного достаточно известно, как имя депутата 3-ей Государств[енной] Думы от города Петрограда, исключенного из ее состава после отбытия им 6-месячного тюремного заключения по приговору Саратовской Судебной Палаты за речь, произнесенную летом 1905 г. на митинге в Саратове. До выбора же в члены Гос[ударственной] Думы А. М. Колюбакин выдвинулся как полезный земский работник (состоял уездным и губернским гласным в Новгородской и Тверской губ[ерниях]). В 1904 г. А. М. был избран председателем Новгородской з[емской] управы, но тогда не был утвержден в должности министром вн[утренних] дел Плеве. Выбранный в следующем 1905 г. на ту же должность А. М. на этот раз был утвержден, однако довольно скоро устранен от должности в административном порядке. Его земская деятельность была направлена к разработке плана всеобщего обучения и к организации внешкольного образования. Известен также его доклад Новгородскому з[емскому] собранию о необходимости демократической реформы земства. С утратой благодаря осуждению политических прав, А. М. был устранен и от любимого земского дела. И в последние годы А. М. продолжал интересоваться земским делом, неоднократно выступая в Петрограде в качестве лектора по общим вопросам земского самоуправления.

Когда была объявлена нынешняя война, А. М., как бывший гвардейский офицер, немедленно подал прошение о зачислении его в действующую армию. Он не только не

подлежал призыву, но ему еще пришлось для зачисления в армию добровольцем преодолеть известные препятствия. И в мирное время привыкнув всегда быть на «передовых» Ал[ександр] Мих[айлович] считал, что долг служения родине призывает его к подвигу ратному. В половине ноября он был зачислен штабс-капитаном в один из наших пехотных полков, а в ночь на 27 января в Петрограде была получена телеграмма от командира того полка: «21 января героически погиб при атаке штабс-капитан А. М. Колюбакин»... При сообщении этого известия открывшейся 27 января Гос[ударственной] Думе, вся она – депутаты, министры и публика – встала, чтобы благоговейно почтить память героя.

Прах А. М. перевезен и погребен в его родной Тверской губ[ернии]. Да будет ему легка родная земля! А благодарная родина, которую так пламенно любил покойный, не забудет славного имени – *Александр Михайлович Колюбакин...*

Додаток № 2

Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля /
Предисл. В. Я. Богучарского. – Петроград: Изд-во «Огни»,
1916. – С. 249–250.

Еще один эпизод, характерный для нашего современного суда.

В 1907 году умер А. А. Муханов. Он много сделал для нашего общества учительской взаимопомощи и завещал ему довольно значительную сумму. В первом собрании членов общества решено было в отчете о деятельности общества за 1907 год поместить портрет и некролог покойного. Составление некролога возложено на меня. В 1908 году отчет был напечатан и более тысячи его экземпляров разослано по губернии. В начале 1909 года я получил повестку о явке в окружной суд в качестве подсудимого, обвиняемого по 1 п[ункту] 281 ст[атьи] Улож[ения] о нак[азаниях]. Прис[яжный] пов[еренный] И. Л. Шраг, вызвавшийся меня защищать, выяснил, что меня обвиняют по предложению губернатора Родионова в нарушении законов о печати.

Преступление мое усмотрено в следующих строках составленного мною некролога:

«По окончании университета А. А. поступил на службу в министерство вн[утренних] дел. Министром тогда был гр[аф] Д. А. Толстой, один из наиболее ярких выразителей системы бюрократического призола и гнета и подавления общественной самодеятельности, – системы, усердно проводимой его преемниками и доведшей Россию до современного ужасного положения. Этой удушливой атмосферы А. А. не мог долго выдержать и оставил службу в министерстве».

В назначенный день я явился в суд. Состав суда пришлось ожидать очень долго. После я узнал, что едва нашли трех, которые согласились участвовать в разборе этого странного дела. Публика была удалена. Два моих защитника совершенно разбили все доводы обвинительного акта. Прокурор, вместо пространной обвинительной речи, произнес, опустив глаза, только три слова, что он поддерживает обвинение. Я в последнем слове добавил к словам защитников, что о современном правительстве я не упомянул ни единым словом, и что инкриминируемые мне строки относятся к лицам, сошедшим со сцены десятки лет назад.

После продолжительного совещания суд обнаружил большое гражданское мужество: вопреки требованию губернатора, он объявил, что я по суду оправдан.

Додаток № 3

І. М. (Мохнатко І.) Українське зібрання у Городні // Черниговская земская газета. – 1917. – 11 апреля. – С. 4.

29 березоля в помешканні народнього дому відбулося у Городні перше українське зібрання. Мета зібрання – заснувати просвітнє українське товариство. Добродій Гречинський відкрив зібрання і, оголосивши мету його, просив обрати голову зборів і писаря. Головою зборів обрано І. І. Мохнатка, а писарем К. Л. Маригодова. Голова зборів д. Мохнатко в

коротеньким огляді познайомив зібранне з історією України і оголосив відозви до українського народу від Київської центральної ради і інші. Потім перейшли до заснування товариства, якому дано назву «Просвіта». Членський внесок ухвалено 1 карбованець на рік. Головою зборів була зроблена перерва для запису в члени товариства. Записалось одразу 87 чоловік. Добродійка Наталка Крупеник звернулась до голови зборів з проханням продати невелику кількість примірників «Вістей української центральної ради у Києві», а прибуток від них направить до українського національного фонду у Київ. Позаяк «Вістей» було дуже мало, а бажаючих дістати було багато, то д. Скойбіда продав їх з аукціону, од котрого одержано було 15 карб. 18 к. Два номери продані були по 3 карбованця.

В раду товариства обрані: головою І. І. Мілоченко, а членами – Н. І. Шершень, М. М. Лобунець, І. Г. Товстоліс, С. К. Чорний, Х. В. Мазура, Є. С. Шіянів, П. І. Варлигин.

Співів не було задля релігійних почувань, – остання неділя посту.

31 березоля рада товариства ухвалила послать посланцями від Городнянської «Просвіти» до Конгресу у Київ дд. І. І. Мохнатка і О. Г. Сілера.

Додаток № 4

Могилянский Мих. Около украинского вопроса (Из письма в редакцию) // День: Орган социалистической мысли. – (Петроград). – 1917. – 6 июня. – С. 1.

Около украинского вопроса накапливается все больше недоразумений, в основе которых лежит поразительная неосведомленность значительной части русского общества в национальном вопросе вообще и в украинском в особенности.

Лет тридцать тому назад гаерствующий публицист «Киевлянина» сочинил на потеху культурного райка, будто бы украинский поэт Старицкий перевел начало знаменитого

монолога Гамлета так: «Бути чи не бути? Ось де заковика!»... и до сих пор для очень многих весь украинский вопрос сводится к чему-то, напоминающему пресловутую «заковика». Вот для этих-то «заковик», не разбирающихся в одном из важнейших вопросов российской государственной жизни, современная пресса, падкая на сенсации, эпатирующая читателя, пустила в оборот кричащие заголовки: «Украинское сепаратистское движение», «Украинская анархия» и т. п. Нужды нет, что украинское сепаратистское движение» есть досужий вымысел, что анархия в настоящее время есть широко распространенное явление всероссийской действительности и, поскольку она отражается и в украинской жизни, ничего специфически украинского в ней нет. Что сказали бы господа, заносящие напр[имер], сообщение о гнусных угрозах начальнику киевского военного округа полк[овнику] Оберучеву в рубрику «Украинское движение», если бы аналогичные явления русской жизни (угрозы Плеханову, редакции «Речи» и мн[огие] др[угие]) были трактованы, как «русское движение»? Почему же никому из обличителей украинства не приходит в голову, что обвинять все украинство в его целом за все эксцессы, наблюдающиеся в украинской жизни, обвинять за выпады «большевиков национализма», по меньшей мере столь же логично, как обвинять за подвиги ленинцев меньшевиков, с.-д. группу Плеханова или даже партию Народной свободы? И так как нелогичность подобных обвинений слишком очевидна, то приходится часто задаваться вопросом: что это – нелогичность или недобросовестность?

В чем все украинские партии (по крайней мере прогрессивные) действительно едины, так это в постулате национально-территориальной автономии Украины. Усмотреть в этом постулате сепаратизм возможно только при легкости в мыслях «Биржевых Ведомостей», вообще опустившихся в отношении к украинству до недопустимого тона.

Кстати сказать, когда «Биржевые Ведомости» патетически и язвительно восклицают: «граждане-украинцы не смели «протестовать» и «угрожать» правительству Столыпина и Горемыкина, но обрели исключительную гражданскую отвагу в отношении Правительства Львова–

Керенского», газете можно указать, что и в времена Столыпина и Горемыкина украинцы не прекращали своей борьбы за автономию, чему, несмотря на строгость тогдашней цензуры, можно привести литературные доказательства. Не мало расплачивались украинцы тюрьмами и ссылками за противодействие «решениям» российских сатрапов... И ведь «Биржевые Ведомости» этого не могут не знать. К сожалению, «Биржевые Ведомости» в своем отношении к украинскому автономизму не одиноки. «Речь» недавно квалифицировала лозунг федерализма, как лозунг многообещающий и ничего не говорящий, «брошенный в массы современной демагогией и поставила украинский автономизм в одну плоскость со стремлением «финляндских патриотов» к полному отделению от России.

Позволительно спросить, что передовик «Речи» не знает истории украинского федерализма, возникновение которого далеко и от современности, и от демагогии, или он просто увлекся желанием скомпрометировать противников? В последнем убеждает недавнее выступление на одном из митингов П. Н. Милюкова. Характеризируя современные разрушительные тенденции, Милюков коснулся и национального вопроса. В этой области разрушительные тенденции были иллюстрированы опять-таки стремлениями «финляндских патриотов» и украинским автономизмом. Кстати, Милюков напомнил, что немцы пытались выделять украинцев в особые лагеря для соответствующей «обработки» (чтобы эти попытки дали сколько-нибудь заметные результаты, что-то не было слышно, а что украинский народ на поле брани честно исполнял и исполняет свой долг, никто не отрицает) «Теперь, – закончил Милюков (цитирую, конечно, по памяти), – украинцы требуют автономии... Я не говорю, чтобы это шло из того же источника, но вы понимаете, это – воды на ту же мельницу...».

Вот подобные приемы в борьбе с украинским автономизмом надо бы бросить, чтобы около вопроса не накаплилось недоразумений и не создавалось той нездоровой атмосферы, в которой всегда окажется *tertius gaudens* со своей «мельницей». П. Н. Милюков не может не знать, что украинцы не требуют больше того, за что боролись

ирландцы и что им дали в законе о гомруле его английские политические единомышленники. Украинцы ждут осуществления своего требования от Учредительного Собрания. Могут возразить, а ведь центральная украинская рада в числе других требований недавно предъявила требование, чтобы Временное Правительство в том или ином акте выразило принципиально благожелательное отношение к украинской автономии. Не станем останавливаться на вопросе, почему для национальной украинской рады подобная декларация Времен[ного] Правительства может быть желательна. Если бы к вопросу подходили бы с большей осведомленностью и... терпимостью, то без труда поняли бы, что подобная декларация способствовала бы только настоящему умиротворению и смягчению остроты положения. Но не следует во всяком случае делать вида, что эти трения есть вторжение в компетенцию Учредительного Собрания. Делающие так, конечно, препятствуют необходимому умиротворению. Всякому понятно, принципиально благожелательное отношение Временного Правительства к вопросу об автономии Украины ни в малой мере не связывает Учредительного Собрания, которое вообще ничем не может быть связано, ибо ему будет принадлежать суверенитет ничем не ограниченный. Если Врем[енное] Правительство не сочло возможным это требование удовлетворить на том основании, что все вопросы, связанные с автономией каких-бы то ни было местностей государства, могут быть разрешены только Учредительным Собранием, чего украинцы и не оспаривают, то получилось только впечатление, что Врем[енное] Правительство принципиально относится к автономии Украины неблагоприятно. По существу, это очень мало угрожает установлению автономии Украины Учредительным Собранием, но чтобы подобное впечатление укрепляло сейчас (что так необходимо!) авторитет Врем[енного] Правительства на Украине, в этом позволительно усомниться. Кто же будет *gaudens* в результате?

И поскольку «предерзостное» требование украинцев было безобидным и с государственной точки зрения неопасным, свидетельствует позиция, занятая в вопросе

Г. В. Плехановым. «Мы, – пишет он («Единство», № 54), – социал-демократы, в огромном большинстве своем, далеко не сторонники крайнего федерализма – и, однако, находим, что теперь русские социал-демократы должны признать полную планомерность требования, о котором выше шла речь. Вот пример того государственного смысла, который так необходим в настоящее время. И совершенно правильно Плеханов, делая некоторые оговорки по поводу записки украинской национальной рады, замечает: все это мелочи в сравнении с общим принципом, гласящим: «Украина должна быть автономна!»...

Украинцы имеют друзей и в рядах других течений русской и российской демократии. Мы не станем касаться здесь частных вопросов текущей жизни, в которых иногда могут быть и не правы и украинцы, и их оппоненты, как из рядов публицистов, так и из рядов современной государственной власти. Но украинцы вправе ожидать, что их не станут обвинять огулом даже за безобразные выходки анонимных хулиганов, что поймут, наконец, государственную необходимость, прежде всего, осведомленности в украинском вопросе.

Интересы государственного целого не чужды украинцам, но они не мыслят его в виде обязательного казарменного единства и не к сепарации стремятся, добиваясь автономии, а к укреплению своей связи с общей родиной – матерью. Пусть же взаимному пониманию братских народов русского и украинского не мешают созданием фантастических жупелов. Это взаимное понимание, ведь необходимый залог неделимости и величия общего отечества – дорогой России!..

Додаток № 5

І. М. (Мохнатко І.) Городня // Черниговський край.
– 1918. – 14 января. – № 10 (75). – С. 4.

Не минула і нас лиха година: 27 декабрия, в 11 годин ночи, прибули до нас большевікі і першим ділом оточили «Народний

Дом», в якому ішов любительський спектакль. Зразу почали в присутніх робить труси і відбирати зброю. Особлива погоня була за офіцерством і салдатами. Позаяк офіцерства не було на спектаклі, то по вказівці добродіїв: Помагая, Сухачова-Рабінкова – гімназиста і Аніщенко – розносчика писем, – почали нічю в хатах офіцерів робить труси і одбирати зброю. В кого з їх не було документів, то вели до большевицького комисара на ст[анцію] Городня, від котрого рідко хто вертався живим. Забили большевики оціх офіцерів: Оболонського, Пінчука, Більського і інших. На другий день почали труси по вказівці тіх же «добродіїв» і в міщан. Страшенна погоня большевіків за українськими організаторами і офіцерами українських полків.

Не можу проминути характерного ідейного большевизма: в «Народньому Домі» Українським товариством «Просвіта» був виставлений портрет Т. Г. Шевченка, якого большевікі ізрешетили пулями, а потім зняли і посікли шашками.

Деякі горожане питали в большевіків: «чого це ви прийшли в Городню?» Таким сміливим большевікі одповідають: «а вот пришли давать вам ахтаномію». Паніка в Городні неописуєма. Ждуть не дождуться українських полків, якіх ратують за спасителів.

Додаток № 6

Могілянський Мих. В дев'яностые годы // Былое.
– 1924. – № 23. – С. 133–140.

Журнал «Былое» – часопис, присвячений історії визвольного руху в Росії; виходив у 1900–1926 рр. в Лондоні, Петербурзі, Парижі, Петрограді й Ленінграді. У 1917–1926 рр. вийшло 35 номерів журналу. Редактором був Павло Щеголев. Див. докладніше: Лурье Ф. М. Хранители прошлого: журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. – Ленинград, 1990. – 255 с.: илл. – (Голоса революции). Згідно з покажчиком у зазначеній праці, М. Могілянський опублікував у журналі тільки спогади «В дев'яностые годы» – 1924. – № 23. – С. 132–161; № 24. – С. 96–139. У додатках передруковуємо перший розділ спогадів.

I. Последние гимназические годы.

*Черниговская гимназия конца 1880-х – нач[ала] 1890-х гг.
– Влияние Драгоманова. – Земское движение. – Крестьянство.
– Зарождение марксистских настроений. – Впечатление от
1 марта 1881 г. – Неожиданное применение Иловайского.
– Нелегальная библиотека – Газета «Народ». – Гимназические
кружки.*

Я поступил на юридический факультет Петербургского университета, окончив черниговскую гимназию, в 1892 г. Из «глубины России» я вез с собою в столицу убеждение, что революционная борьба с самодержавием является главнейшей задачей нашего времени, и восторженную юношескую уверенность, что мое поколение увидит падение иерихонских стен самодержавия, уверенность, как мне казалось, не являвшуюся только проявлением юношеского оптимизма, но и обоснованную на «неотразимых законах истории». Это было внушено произведшею на меня сильное впечатление брошюрою Драгоманова «Либерализм и земство в России», в которой автор сопоставлением хронологических данных политической истории Франции с таковыми Московского государства доказывал, что так как расстояние между этапами политической жизни Франции и России с каждым из них сокращалось, то французскому собранию новых Генеральных Штатов в 1789 г. должно было бы уже давно соответствовать созвание в России нового земского собора. Запоздание произошло вследствие некоторых осложнений в положении России с XVIII в., но идейные препятствия к политическому освобождению России уже устранены и, таким образом, оно неизбежно в силу «неотразимых законов истории». Но вопрос в том, как оно произойдет, иначе говоря, вопрос о методах, о способах борьбы оставался открытым.

Ответ на него Драгоманова – усвоение всеми образованными людьми начал, лежащих в основе земского движения, – не удовлетворял, потому что не было веры в возможность мирного освобождения. Было ясно, что самодержавие, каким оно было в окружающей нас действительности, не уступит силе общественного мнения,

если не будет к тому вынуждено силой материальной, каковой даже самое полное единомыслие всех «образованных людей» никогда не будет обладать. К тому же и самая возможность объединения «всех образованных людей» на началах, лежащих в основе земского движения, да и само «земское движение» возбуждали серьезные сомнения. Под влиянием Драгоманова я с товарищами, начиная с 7-го класса гимназии, рискуя серьезными карами со стороны гимназического начальства, забирался на хоры залы дворянского собрания во время земских собраний, но в только что «обновленном» новым земским положением 1890 г. вовсе не звучали голоса, которые подавали бы хотя отдаленную надежду на политическое освобождение России.

Героический облик партии «Народной Воли», знакомый, главным образом, по «Подпольной России» Степняка, снискал ей пиетет и романтическое восхищение, но ее ответ на вопрос о методе революционной борьбы также мало удовлетворял. Критика Драгоманова совершенно убедила и в политической нецелесообразности, и в моральной неприемлемости террора. Собственные наблюдения и размышления не оставляли места для веры не только в мужицкий социализм, но и в возможность сколько-нибудь широкого сочувствия и поддержки революционерам со стороны крестьянской массы. С детства я проводил в деревне каждое лето, и мое знание крестьянской жизни обращало для меня и ту, и другую в беспочвенную утопию. Судить о крестьянском вопросе во всем его объеме я, конечно, не мог по недостатку знаний, но, по склонности юности обобщать виденное собственными глазами, я считал, что крестьянство страдает не от малоземелья, а от культурной темноты и беспомощности, от способов хозяйствования, неизменных, вероятно, со времен Рюрика, от бесправия, узаконенного и организованного в институте земских начальников, т.-е. в конечном счете от самодержавия. Свержение самодержавия было, таким образом, в моих глазах, *conditio sine qua non* культурного и экономического подъема крестьянства, но я не представлял себе совершенно, чтобы это убеждение могло стать достоянием широких масс крестьянства и толкнуть их на путь

революционной борьбы. Русский крестьянин, каким он представлялся мне по произведениям русских беллетристов (Решетников, Гл. Успенский), укреплял это настроение, создавшееся на почве личных впечатлений. К тому же последний год моей гимназической жизни – был «голодным годом» (1891–1892 гг.); я читал народовольческие прокламации к голодающим крестьянам за подписью «мужицкие доброхоты» и знал, что голодающее крестьянство осталось глухо к революционным призывам и вовсе не обнаружило «силы нетерпения», освобождающей народы... Словом, ожидать политического освобождения России от крестьянства, как и от «земского движения» и объединения около его начал «всех образованных людей», для меня значило потерять веру в «неотразимые законы истории». И это ставило передо мной вопрос о методе революции, искание которого, по замечанию Плеханова, характеризует всю историю русской революционной мысли после декабристов. Решения его я ожидал от университетской науки, чем определился и мой выбор юридического факультета. В сущности, уже тогда я близко подходил к позже усвоенному ответу на вопрос: еще в 8 классе гимназии я прочел «Коммунистический манифест», еще в 7 кл[ассе] я выписывал в свою записную книжку строки Лассаля о «бесконечно величественном зрелище всемирно исторического восхода солнца». Еще более чем «неотразимые законы истории» у Драгоманова юношескую мысль пленяла трактовка законов социального развития, как законов естественно-исторических, у научных социалистов. Она питала бодрую уверенность в исходе борьбы, окрыляла ее и, вопреки позднейшим утверждениям русских народников, что своим «фатализмом» она воспитывает пассивность, будила восторженную жажду активности. Однако, тогда же усвоить мировоззрение научного социализма и в нем найти ответ на вопрос о методе революции препятствовали и недостаточность общего образования, и недостаточное, случайное, знакомство с ним, и еще больше сложившееся под влиянием разнообразного чтения убеждение, что России это «не касается», что Россия страна крестьянская, что процентное отношение промышленного пролетариата к

общему количеству населения в ней совершенно ничтожно, что «рабочего вопроса» у нас поэтому нет и исторические схемы, обоснованные на материале жизни западно-европейского мира – к России не приложимы... Тем, что раннее увлечение «революцией» не толкнуло меня к односторонности революционного сектанства и кружковщины, я обязан довольно широкому, хотя и беспорядочному чтению, страсть к которому с детских лет во мне возбудило влияние матери. Любимым моим писателем в последние годы гимназической жизни был Генрих Гейне. Революция, благодаря этому, никогда не получала для меня характера интереса самодовлеющего, всегда вставала передо мной в аспекте широкой задачи окончательной европеизации России, всестороннего приобщения ее к богатствам мировой духовной культуры. Мысль о возможности для России «самобытных» путей развития всегда оставалась для меня чуждой, даже мало понятной психологически; славянофильство, народничество казались непостижимым чудачеством: решение русской политической проблемы было в правовом, конституционном государстве. Моими учителями здесь были К. К. Арсеньев. Иоллос – («Вестник Европы», «Русские Ведомости») я постоянно читал, начиная с шестого класса гимназии) – Драгоманов. Последний идею правового государства дополнил идеей федеративного устройства его и явился учителем в области национального вопроса вообще и украинского в частности. Песни и сказки няни, окружающая народная стихия, позже украинский театр – были факторами моего органического украинства, ослаблявшегося, однако, обрусевшей семьей и школой, в которой все украинское было строго запретным. Мой отец, говоривший всегда по-русски, прекрасно читал по-украински. У него был том пражского издания Шевченковского «Кобзаря», заключавший в себе запрещенные в России произведения поэта, и иногда он читал его в кругу людей, близких семье. На присутствие при чтении детей, обыкновенно, не обращали внимания (дети «не интересуются» и «не понимают»). А в 10-11 лет я уже тайком вытащил пражского «Кобзаря» из отцовского шкапа и от первой до последней страницы прочел его... От увлечения

распространенным тогда этнографическим национализмом меня предохранил Драгоманов, являвшийся надежным проводником между Сциллой доктринерского, отвлеченного космополитизма, закрывающего глаза на реальную действительность, и Харибдой узкого национализма, преклонения перед «национальными святынями» в ущерб общечеловеческому содержанию. Еще в последних классах гимназии я прочел его книгу «Историческая Польша и великорусская демократия», в которой дан чрезвычайно обстоятельный и содержательный обзор течений русского революционного движения с точки зрения критики централистических стремлений, вытекающих из неправильного взгляда на самое существо необходимого для разнорациональной России государственного строя. А статьи Драгоманова специально по украинскому вопросу, печатавшиеся в газете «Народ» (позже вышли отдельным изданием) под заглавием «Чудацькі думки», – я прочел и перечел их несколько раз, – долго и страстно обсуждались в гимназическом кружке, о котором расскажу ниже.

На вопрос о том, что, когда и как выдвинуло и поставило перед юношеским сознанием задачу борьбы с самодержавием, как неотложную историческую задачу, отдать свои силы служению которой составляет гражданский долг каждого сознательного человека, могу ответить лишь в общих чертах. Мне шел восьмой год, когда 1-го марта 1881 г. революция одержала грозную победу над самодержцем и была затем надолго побеждена самодержавием... Событие 1-го марта чрезвычайно поразило мое детское воображение, вызвало целый ряд вопросов детского ума, на которые взрослые не умели дать удовлетворяющего ответа. Среди этих вопросов особенно настойчивы были: что будет убийцам? – Повесят...

А они ведь знали, что их повесят? – Знали... Почему же они пошли убивать? Мать, к которой я приставал с этими вопросами, отвечала, обыкновенно, некрасовским стихом, вставляя в него мое имя: – «вырастешь, Миша, узнаешь»... С течением времени постепенно именно этот ряд вопросов дал мне сперва смутно почувствовать, а потом и понять героическую жертвенность революционеров, а затем шаг за

шагом постепенно ввел в круг революционных интересов. Впечатление от события 1-го марта никогда не стиралось, и, странное дело, даже официальная дяляновская школа постоянно напоминала о нем, хотя бы и только внешним образом; так, напр[имер], добродушнейший в мире человек, инспектор гимназии Лапа, доходя до высших степеней раздражения детскими шалостями, кричал на нас – учеников пригготовительного-первого класса: «ах, вы – Желябо-Перовские будущие, цареубийцы будущие!»... И позднее школа много способствовала определенному направлению мысли и интересов своих воспитанников, хотя и совершенно, конечно, неожиданным для себя образом. Я, например, хорошо помню, что интерес к Чернышевскому, Герцену, нигилистам и социалистам во мне разбудил историк Иловайский. Скучая еще над первыми страницами его учебника русской истории, я обращался к последним страницам, говорившим о временах более близких – о царствовании Александра II-о. И здесь мое любопытство возбуждали строки о «легкомысленных писателях», которые из подражания «западным мечтателям» принялись развивать «так называемые социальные идеи», направленные против «основ человеческой гражданственности» – семейных уз и собственности, под видом эмансипации женщин проповедовали «поклонение грубой чувственности» и развивали черты «нравственной распущенности», которые были порождены долгим господством крепостного права. «Представителем такого грубого поклонения чувственности явился в особенности Чернышевский в своем романе «Что делать?». «Современник», в котором был напечатан этот роман, вообще стал органом «легкомысленного, отрицательного направления», за что и был закрыт правительством, но нашлись другие органы, продолжавшие его направление, а «некоторые яростные социалисты и нигилисты» удалились за границу, чтобы оттуда распространять свои «лжеучения». «Образцом для этих отверженцев отечества послужил русский эмигрант Герцен, посвятивший свое богатство и свое дарование бессмысленному социализму». В какой мере эти строки возбудили мое любопытство, может свидетельствовать то,

что сейчас более чем через тридцать лет, я цитирую их на память, местами дословно. Вероятно, благонамеренному историку никогда не приходило в голову, что он в ком-нибудь разбудит интерес к «представителю грубого поклонения чувственности» Чернышевскому и его знаменитому роману, к «яростным социалистам и нигилистам», к «образцу» для отверженцев отечества Герцену... Но что касается меня, я за этот интерес обязан благодарностью именно благонамеренному историку Иловайскому. А этот интерес, помимо своего непосредственного результата – знакомства с столь важными течениями русской общественной мысли, привел меня к первым шагам на поприще общественной деятельности и при том, по условиям времени, деятельности нелегальной, послужив, таким образом началом моего общественного воспитания.

Разыскивая книги заинтересовавших меня авторов, я узнал о существовании принадлежавшей совместной организации гимназистов и семинаристов нелегальной библиотеки и скоро стал не только подписчиком ее, но и членом коллегии, ею заведывавшей... За чтение книг с подписчиков библиотеки взималось 20 к. в месяц; общее собрание подписчиков избирало для заведывания ею на год пятичленную «коллегию», в состав которой, по неписанному уставу библиотеки, могло входить не более двух семинаристов. Как раз во время моего вступления в коллегию, заведующую библиотекой, общее собрание подписчиков постановило не тратить средств на пополнение украинского отдела библиотеки. Это повело к выделению украинского отдела в самостоятельную организацию украинской библиотеки. Поместить выделявшуюся украинскую библиотеку оказалось негде, и мне пришлось взять ее, с согласия матери, всегда сочувственно относившейся к моим общественным интересам, к себе, т.-е. решиться на шаг, значительно более рискованный, чем простое пользование нелегальной библиотекой. Тогда же, и опять таки с согласия матери, я сделал и еще более рискованный шаг. Для украинской библиотеки на мое имя выписана была издававшаяся в Галиции при ближайшем участии Драгоманова газета «Народ». Для России она печаталась на

тонкой, почти папиросной бумаге и высылалась в закрытых конвертах. Но времена тогда еще были в политическом отношении достаточно патриархальные, и почти два года регулярно два раза в месяц, почта доставляла мне революционное издание: за два года не дошло не более 2–3-х номеров *. Патриархальность сказывалась и в том, что в небольшом городке, где все о всех, обыкновенно, всё знают, невозбранно функционировали две нелегальные библиотеки с достаточно широким кругом подписчиков. А до гимназического начальства кое-что, несомненно, доходило. По крайней мере, учитель греческого языка Сахаров, однажды, при переводе «Апологии» Сократа–Платона слов о том, что он не участвовал в тайных заговорах и кружках, ядовито улыбнувшись, комментировал: – «т.е. не устраивал, напр[имер], украинофильских библиотек». На подписчиков злосчастной украинской библиотеки это произвело впечатление разорвавшейся бомбы, и многие из них в тот же день прибежали ко мне и, возвращая взятые книги, заявили: «начальству все известно, библиотеку надо временно закрыть».

Я решительно воспротивился закрытию библиотеки, и она продолжала функционировать только с уменьшившимся

* Когда я поступил в университет, «Народ» выписали на адрес архиерейского диакона Ч. – (позже сложившего духовный сан и подвизавшегося на сцене провинциальной оперы). Во время моего первого приезда в Чернигов на рождественские каникулы я как то встретил Ч., очень встревоженного. Он получил почтовую повестку с извещением о получении на его имя заграничного почтового отправления, которое должно было быть вскрытым при выдаче. Не было никакого сомнения, что это «почтовое отправление» было очередным №-ом «Народа». Мы вместе пошли на почту. Чиновник вынул из ящика знакомый нам обоим конверт, на котором красным карандашом было написано: «при выдаче вскрыть», медленно достал ножницы и разрезал его. Затем он вынул из конверта № «Народа», потряс его перед собой, как будто ища незаконно вложенных денег, и флегматично произнес: «нема грошей, я так и казав, що листки з Афону... Забирайте!» – и отдал... Мы так и не узнали, была – ли это *sancta simplicitas*, или чиновник сознательно спасал адресата от неприятности. Но перепуганный диакон просил освободить его от получения опасного «Народа». А новый адресат продолжал получать его также исправно.

числом подписчиков. Не знаю, что было известно «начальству», но, по крайней мере, даже гимназическое начальство во главе со знаменитым инспектором Антонюком, – присланным в Чернигов после известного циркуляра о «кухаркиных детях» «для сокращения» Черниговской гимназии и в два года закрывшим в ней параллельные отделения во всех классах, – на производство у меня обыска не решилось. Отец мой, – кстати сказать, ничего не знавший о библиотеке, – занимал пост товарища председателя окружного суда и пользовался широким уважением в городе это, по тем патриархальным временам, было достаточным громом...

А между тем, когда история с Сократом, открещивающимся от украинофильства, начинала уже забываться, тот же Сахаров, приятель грозы гимназии Антонюка, опять показал когти. Весной была устроена гимназическая «военная» прогулка за город, на которой большинство гимназического начальства отдало неумеренную дань Бахусу. Я подошел к группе товарищей, окружавшей Сахарова, находившегося в явно приподнятом настроении, а он, обращая ко мне, вызывающе сказал: «и вообще я все знаю, знаю, напр[имер], что вы либерал и украинофил». Это уже было хуже: в то время при поступлении в университет гимназия посылала туда «характеристики» своих воспитанников. Предшественник Антонюка инспектор Лапа (ругавший пригостишек «будущими Желябо-Перовскими»), обличая «либерализм» (что на его языке называлось – «мухи в носу завелись»), обыкновенно, угрожал: «ось постой, мы тебе такую характеристику напишем, что побачишь ты не университет, а от що»... и подносил к носу обличаемого «либерала» символическую комбинацию из трех пальцев... «Вы либерал и украинофил» в устах Сахарова угрожало мне серьезной опасностью не попасть в университет, или, по крайней мере, в Петербургский университет, прием в который после 1-го марта 1887 г. был вообще значительно затруднен, особенно для окончивших гимназию в южных учебных округах. И опять ряд перепуганных подписчиков украинской библиотеки явились ко мне с заявлением, что больше они подписчиками не будут состоять и с советом закрыть временно библиотеку. И опять я

закрытию библиотеки воспротивился... А когда через год я кончил гимназию, «характеристика», посланная гимназией в университет, не составила мне препятствия к принятию в студенты Петербургского университета; думаю, что и этим я был обязан положению, которое занимал в городе отец... Сближение с товарищами на почве умственных и общественных интересов около библиотеки вызвало и образование кружка для совместного чтения. Читали сперва Добролюбова и Писарева, а потом я вытащил из отцовского шкапа сочинения Лассаля, и кружок наш старательно штудировал «об особенной связи современного исторического периода с идеей рабочего сословия». Для участия в кружке приходилось совершать еще одно, хотя и специфически-гимназическое, но по гимназическим нравам весьма тяжкое преступление. Гимназистам строжайше воспрещалось появляться на улице после захода солнца. Надо было, значит, переодеваться в штатское платье, для неузнаваемости надевать темные очки и вооружаться толстой дубиной. Кружок собирался, обыкновенно, по субботам, у моего товарища по гимназии, сына (такова уж ирония русской жизни) либерального товарища прокурора, по должности, как нам было известно, участвовавшего в производстве, правда, довольно редких тогда жандармских дознаний *.

Кружок этот, впрочем, скоро распался вследствие подозрений, что о существовании его узнало гимназическое начальство. Однако, вместо него образовался сейчас же

* Помню его почти анекдотический рассказ об одном из таких дознаний: жандармские власти в сопровождении товарища прокурора выезжали в глухой уголок Сосницкого уезда для производства дознания по доносу на одного крестьянина, будто бы ругавшего царя. Жандармский полковник был человек добродушный и стремился как-нибудь замять подобные дела, но к ужасу его и товарища прокурора допрашиваемый в присутствии понятых крестьян на вопрос, правда ли, что он ругал царя? – ответил «эге, лаяв, та й ще вылаю»... – и из уст его полились потоки брани... Приходилось составлять протокол. Но ругатель обратился к жандармскому полковнику: – «та Вы, Ваше Благородие, звелить його покликать сюды, то и сами побачите, яка вин свиня!»... Оказалось, что его соседа, с которым он был не в ладах, почему-то по уличному прозывали «царем»...

новый кружок с иным составом участников, собиравшийся в другом месте. В этом новом кружке уже не было совместного чтения, его заменили рефераты участников на различные темы, а также обсуждение различных «вопросов», главным образом, морально-общественного характера. Воспоминания о днях «туманной юности» всегда окрашиваются в розовый цвет. Сознаю это и все же утверждаю, что никогда после я не встречал такого страстного интереса, такой беззаветной искренности, такой смелости мысли и такой взволнованности напряженного чувства, с каким юные члены этого гимназического кружка до хрипоты, до изнеможения, часто до глубокой ночи дебатировали вопросы о компромиссе, о приспособлении к окружающей среде, о смысле жизни и т. п. Отражением деятельности кружка была издававшаяся им рукописная газета, имевшая широкий успех и за пределами кружка. Из небольших своих средств, составлявшихся из грошевых ежемесячных взносов и от сбора за чтение газеты, кружок делал отчисления на помощь голодающим – (деньги, обыкновенно, направлялись через редакцию «Русских Ведомостей» в распоряжение Л. Н. Толстого) – и на «Красный Крест», оказывавший помощь политическим ссыльным и заключенным...

Таким образом, последние годы моей гимназической жизни протекли в условиях достаточно интенсивного умственного брожения и были хорошей школой общественного воспитания, а в условиях того времени вместе с тем и школой конспирации.

Додаток № 7

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ М. МОГИЛЯНСЬКОГО В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ПЕРІОДИЦІ

«Черниговская земская неделя» (далее – ЧЗН)
1913–1916 гг.

1913

1. Могилянський М. † М. М. Коцюбинський (Некролог) // ЧЗН. – 1913. – 26 апреля. – № 7. – С. 11–12.
2. Могилянський М. Всероссийская гигиеническая выставка в С.-Петербурге // ЧЗН. – 1913. – 10 мая. – № 9. – С. 13–14.
3. Могилянський М. Всероссийская гигиеническая выставка в С.-Петербурге // ЧЗН. – 1913. – 24 мая. – № 11. – С. 14–15.

1914

4. Могилянський М. Т. Г. Шевченко (родился 25 февраля 1814 года) // ЧЗН. – 1914. – 28 февраля. – № 9. – С. 11–12.
5. Могилянський М. Война, вопросы просвещения и «Чернигов[ская] Земская неделя» (Письмо в редакцию) // ЧЗН. – 1914. – 28 сентября. – № 39. – С. 9–10.
6. Могилянський М. Надия Кибальчич (Некролог) // ЧЗН. – 1914. – 5 декабря. – № 49. – С. 13.

1915

7. Могилянський М. Очередная задача земства (Устройство народных домов) // ЧЗН. – 1915. – 30 января. – № 5. – С. 1–2.
8. Могилянський М. А. М. Колюбакин (некролог) // ЧЗН. – 1915. – 27 февраля. – № 9. – С. 9–10.
9. Могилянський М. Один из нерешенных вопросов (О юридической помощи населению) // ЧЗН. – 1915. – 6 марта. – № 10. – С. 1–2.
10. Могилянський М. К вопросу о борьбе с детской преступностью // ЧЗН. – 1915. – 12 июня. – № 24. – С. 1–2.

11. Могилянский М. Враг должен быть сломлен... // ЧЗН. – 1915. – 3 июля. – № 27. – С. 1.
12. Могилянский М. Необходимость учреждения мелкой земской единицы // ЧЗН. – 1915. – 7 августа. – № 32. – С. 1–2.
13. Могилянский М. Война и земство // ЧЗН. – 1915. – 21 августа. – № 34. – С. 1–2.
14. Могилянский М. Что нужно для защиты Родины // ЧЗН. – 1915. – 28 августа. – № 35. – С. 1–2.
15. Могилянский М. Задача собирания народных сил для победы // ЧЗН. – 1915. – 4 сентября. – № 36. – С. 1.
16. Могилянский М. Парламентский блок (перепечатка с «Русских Ведомостей») // ЧЗН. – 1915. – 4 сентября. – № 36. – С. 14.
17. Могилянский М. Перерыв занятий законодательных палат // ЧЗН. – 1915. – 11 сентября. – № 37. – С. 1–2.
18. Могилянский М. К очередной сессии уездных земских собраний // ЧЗН. – 1915. – 25 сентября. – № 39. – С. 1–2.
19. Могилянский М. Всероссийский земский союз // ЧЗН. – 1915. – 16 октября. – № 42. – С. 8–9.
20. Могилянский М. К возобновлению занятий законодательных палат // ЧЗН. – 1915. – 13 ноября. – № 56. – С. 2.
21. Мих. Могилянский. Украинская проблема. Цена 20 коп. Склад изданий: Петроград, Петроградской стороны, Б[ольшой] Пр[оспект], 1, «Украинский Базар». Чистый доход поступит в пользу Украинского лазарета в Петрограде [Объявление на обложке] // ЧЗН. – 1915. – 4 декабря. – № 49.
22. Могилянский М. 25 декабря // ЧЗН. – 1915. – 25 декабря. – № 52. – С. 1–2.

1916

23. Могилянский М. 1 января // ЧЗН. – 1916. – 1 января. – № 1. – С. 1–2.
24. Могилянский М. Библиография: Отзывы о книгах... // ЧЗН. – 1916. – 26 февраля. – № 9. – С. 15–16.
25. Могилянский М. Перед Пасхой // ЧЗН. – 1916. – 11 марта. – № 11. – С. 1–2.
26. Могилянский М. Шекспир (23 апреля 1616 – 23 апреля 1916) // ЧЗН. – 1916. – 20 мая. – № 21. – С. 13–14.
27. Могилянский М. Экзамен // ЧЗН. – 1916. – 19 августа. – № 34. – С. 1.
28. Могилянский М. Историк крестьянства (Памяти В. И. Семевского) // ЧЗН. – 1916. – 7 октября. – № 41. – С. 15–16.

29. Могилянский М. Перед праздниками Рождества // ЧЗН. – 1916. – 25 ноября. – № 48. – С. 1.
30. Могилянский М. Генрик Сенкевич, Джек Лондон, Эмиль Верхарн // ЧЗН. – 1916. – 9 декабря. – № 50. – С. 13–14.
31. Могилянский М. Враги предлагают мир... // ЧЗН. – 1916. – 16 декабря. – № 51. – С. 1–2.

**«Черниговская земская газета» (далее – ЧЗГ)
1917–1919 гг.**

1917

32. Могилянский М. 1 января // ЧЗГ. – 1917. – 3 января. – № 1. – С. 2.
33. Могилянский М. Предложение Вильсона // ЧЗГ. – 1917. – 3 января. – № 1. – С. 14–15.
34. Могилянский М. 17 января // ЧЗГ. – 1917. – 17 января. – № 5. – С. 2.
35. Могилянский М. Новое предложение Вильсона // ЧЗГ. – 1917. – 20 января. – № 6. – С. 3.
36. Могилянский М. Письмо в редакцию (рубрика) // ЧЗГ. – 1917. – 20 января. – № 6. – С. 4.
37. Могилянский М. Учитель земских поколений (К. К. Арсеньев) // ЧЗГ. – 1917. – 3 февраля. – № 10. – С. 12–13.
38. Могилянский М. Учредительное собрание // ЧЗГ. – 1917. – 19 мая. – № 37. – С. 11–12.
39. Могилянский М. Памяти В. М. Хижнякова (Некролог) // ЧЗГ. – 1917. – 4 августа. – № 59. – С. 6–8.

1918

40. Могилянский М. Памяти двох земських діячів [Некролог двох городнянських діячів – М. Ю. Щербак і С. Д. Ренчицький] // ЧЗГ. – 1918. – 6 (19) апреля. – № 27–28. – С. 6–7.
41. Могилянский М. † М. М. Євреїнов [Микола Миколайович Євреїнов – городнянський земський діяч] // ЧЗГ. – 1918. – 13 (26) апреля. – № 29–30. – С. 10.
42. Могилянский М. До культурної праці // ЧЗГ. – 1918. – 18 (31) мая. – № 37–38. – С. 2.
43. Могилянский М. До національного питання // ЧЗГ. – 1918. – 25 мая (7 июня). – № 39–40. – С. 2.
44. Могилянский М. В справі земської реформи // ЧЗГ. – 1918. – 1 (14) июня. – № 41–42. – С. 2.

45. Могілянський М. Памяти Г. В. Плеханова // ЧЗГ. – 1918.
– 1 (14) июня. – № 41–42. – С. 2–3.
46. Могілянський М. Про волосне земство // ЧЗГ. – 1918.
– 8 (21) июня. – № 43–44. – С. 2.
47. [1] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 15 (28) июня. – № 45–46. – С. 2.
48. [2] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 22 июня (5 июля). – № 47–48. – С. 2.
49. [3] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 6 (19) июля. – № 51–52. – С. 2.
50. [4] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 13 (26) июля. – № 53–54. – С. 2.
51. [5] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 20 июля (2 августа) – № 55–56. – С. 2.
52. [6] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 27 июля (9 августа). – № 57–58. – С. 2.
53. [7] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 3(16) августа. – № 59–60. – С. 2.
54. [8] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 10 (23) августа. – № 61–62. – С. 2.
55. [9] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 24 августа (3 сентября). – № 65–66. – С. 2.
56. [10] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 31 августа (13 сентября). – № 67–68. – С. 2.
57. [11] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 7 (20) сентября. – № 69–70. – С. 2.
58. [12] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 14 (27) сентября. – № 71–72. – С. 2.
59. [13] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 21 сентября (4 октября) – № 73–74. – С. 2.
60. [14] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 28 сентября (11 октября). – № 75–76. – С. 2.
61. [15] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 12 (25) октября. – № 79–80. – С. 2.
62. [16] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 19 октября (1 ноября). – № 81–82. – С. 2.
63. [17] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 26 октября (8 ноября). – № 83–84. – С. 2.
64. [18] Могілянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 9 (22) ноября. – № 87–88. – С. 2.

65. [19] Могилянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 16 (29) листопада. – № 89–90. – С. 2.
66. [20] Могилянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 23 листопада (6 грудня). – № 91–92. – С. 2.
67. [21] Могилянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1918.
– 30 листопада (13 грудня). – № 93–94. – С. 2.

1919

68. [22] Могилянський М. В біжучій хвилі // ЧЗГ. – 1919.
– 3 січня. – № 1. – С. 2.

Известия Городнянского уездного исполнительного комитета

1917

69. Могилянський М. Волостное земство // Известия
Городнянского уездного исполнительного комитета. – 1917.
– 12 юлія. – № 12 (четверг). – С. 2–3.

«Черниговский край» (далее – ЧК) 1917–1918

1917

70. Могилянський М. Чернигов, 11 октября // ЧК. – 1917.
– 11 октября. – № 2. – С. 1.
71. Могилянський М. О новом земстве // ЧК. – 1917.
– 14 октября. – № 5. – С. 1.
72. Могилянський М. О новом земстве // ЧК. – 1917.
– 16 октября. – № 6. – С. 1–2.
73. Могилянський М. О социализме // ЧК. – 1917.
– 19 октября. – № 9. – С. 1–2.
74. Могилянський М. Чернигов, 21 октября // ЧК. – 1917.
– 21 октября. – № 11. – С. 1–2.
75. Могилянський М. О большевизме // ЧК. – 1917.
– 27 октября. – № 16. – С. 1–2.
76. Могилянський М. Накануне // ЧК. – 1917. – 31 октября.
– № 19. – С. 1.
77. Могилянський М. Уроки истории // ЧК. – 1917.
– 3 ноября. – № 22. – С. 2.
78. Могилянський М. В смутные дни // ЧК. – 1917.

- 6 ноября. - № 24. - С. 2.
- 79. Могиланский М. Грозные перспективы // ЧК. - 1917.
- 11 ноября. - № 29. - С. 2.
- 80. Могиланский М. «Господа ташкентцы» // ЧК. - 1917.
- 17 ноября. - № 34. - С. 2.
- 81. Могиланский М. Политика // ЧК. - 1917. - 20 ноября.
- № 35. - С. 1-2.
- 82. Могиланский М. Гражданская война несет гибель... // ЧК. - 1917. - 24 ноября. - № 38. - С. 2.
- 83. Могиланский М. Речь на предвыборном собрании, устроенном партией народной свободы 13 ноября в гимназии // ЧК. - 1917. - 25 ноября. - № 39. - С. 3.
- 84. Могиланский М. «Овечья шкура» // ЧК. - 1917.
- 1 декабря. - № 44. - С. 1.
- 85. Могиланский М. О большевизме // ЧК. - 1917.
- 4 декабря. - № 46. - С. 1.
- 86. Могиланский М. Большевизм и армия // ЧК. - 1917.
- 9 декабря. - № 50. - С. 4.
- 87. Могиланский М. «Благодарность...» (Памяти П. А. Коровиченко) // ЧК. - 1917. - 13 декабря. - № 53. - С. 3.
- 88. Могиланский М. Декабристы // ЧК. - 1917. - 14 декабря.
- № 54. - С. 1.
- 89. Могиланский М. Больше света // ЧК. - 1917. - 15 декабря.
- № 55. - С. 4.
- 90. Могиланский М. 1917-й год // ЧК. - 1918. - 5 января.
- № 3. - С. 2-3.
- 91. Могиланский М. Александр Александрович Линдфорс (30 декабря 1917 г.): [Некролог] // ЧК. - 1918. - 7 марта (22 февраля). - № 20. - С. 3.

1918

- 92. Могиланский М. Перспективы // ЧК. - 1918. - 8 марта (23 февраля). - № 21. - С. 2.
- 93. Могиланский М. Необходимость культурного возрождения // ЧК. - 1918. - 10 марта (25 февраля). - № 23. - С. 1.
- 94. Могиланский М. Годовщина (27 февраля) // ЧК. - 1918.
- 12 марта (27 февраля). - № 24. - С. 1
- 95. Могиланский М. Памяти Н. Е. Щербака [Некролог] // ЧК. - 1918. - 29 (16) марта - № 36. - С. 3.
- 96. Могиланский М. Памяти С. Д. Ренчицкого [Некролог] // ЧК. - 1918. - 9 апреля (29 марта). - № 45. - С. 3.

Боротьба:

Орган Чернигівського Губерн[ського] Комітету Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів).

1919

97. Андрійко Мих. Над труною Іллі Людвиговича Шрага // Боротьба. – 1919. – 12 квітня. – С. 2.

98. Андрійко Мих. Ілля Людвигович Шраг (некролог Шрага) // Боротьба. – 1919. – 13 квітня. – С. 1.

«Просвещение»:

Еженедельный журнал: Орган Черниговского губнаробраза.
– Чернигов. — №№ 1–11 (апрель – август); редактор
З. Давыдов

1919

99. Могилянський М. «Горн», Московський пролет-культ; книга первая, М., 1918 г., 96 стр., ц[ена] 3 р. 50 коп. Книга II–III, М., 1919 г., 134 стр., ц[ена] 7 р. [Рецензія] // Просвещение. – 1919. – № 1 (апрель). – С. 28–29.

100. Могилянський М. Ілля Людвигович Шраг (Некролог) // Просвещение. – 1919. – № 2 (апрель). – С. 19–20.

101. Могилянський М. «Книгарь»: Літопис українського письменства. №-а 1–3. – 1919 р., Київ [Рецензія] // Просвещение. – 1919. – № 2 (апрель). – С. 30.

102. Могилянський М. Творческий путь М. М. Коцюбинского: К шестой годовщине со дня смерти // Просвещение. – 1919. – № 3 (май). – С. 6–11

103. Могилянський М. Иван Франко (к третьей годовщине со дня смерти) // Просвещение. – 1919. – № 5 (май). – С. 8–16.

104. Могилянський М. Щастя (оповідання) // Просвещение. – 1919. – № 8–9 (июль). – С. 2–4.

105. Андрійко М. (Могилянський М.) Памяти М. Н. Кранца // Просвещение. – 1919. – № 8–9 (июль). – С. 11.

106. Могилянський М. В. Бойко. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. – Київ, 1918 р., 240 стор., ц[іна] 5 карб. 75 к. [Рецензія] // Просвещение. – 1919. – № 8–9 (июль). – С. 48.

107. Могилянський М. Леся Українка (К 6-й годовщине со дня смерти) // Просвещение. – 1919. – № 10 (август). – С. 6–8.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абдул-Гамід II. 52
Агеева В. 25, 34
Адріанов С. 92, 94, 96
Айзеншток І. 31
Аніщенко 113
Антонюк 122
Апанас 79
Аплаксіна О. 91
Аркас М. 54, 55
Арсеньєв К. 117
Бакуринський О. 93, 94
Батуринець П. 84
Бейліс М. 56, 58, 73
Березовая Л. 35
Беренштам В. 11, 42
Беренштам М. 41, 42, 43, 71, 73, 76, 80, 85, 98-102
Білозерський В. 75
Білоусенко О. (Див. Лотоцький О.) 67
Більський 113
Богацький П. 16
Богучарський В. 106
Бойко В. 29
Брянчанинов А. 49
Бутенко П. 75
Бурчак Л. 67
Варлигин П. 108
Верзилов А. 7, 30
Вернадський В. 31
Верстюк В. 29, 60, 79, 104
Веселовський Б. 90
Вєлєхов Л. 90, 94
Винниченко В. 21, 29, 67
Вільсон В. 17
Вітте С. 59
Віхман Ірина 98
Віхман Лев 98
Віхман Лія (Див. Шраг Є.) 98

Віхман Олександр 97, 98
Віхман (Ковалевська) Раїса 98
Віхман Соломон 97, 98
Володя (Див. Шраг В.) 90, 91
Вязлов А. 30, 81
Галаган М. 97, 98
Ганна Миколаївна (Див. Максимович Г.) 96, 97
Гейне Г. 117
Герцен О. 119, 120
Гессен І. 55
Гирич І. 30
Глібов Л. 24
Головченко В. 52
Голубєв В. 89, 90
Гольденвейзер А. 50
Горемікін І. 109, 110
Горький М. 31
Гофман М. 22
Гранат, брати 59
Гревс І. 53
Гречинський 107
Григорович-Барський Д. 76-78, 80, 85, 101-103
Грінченко Б. 22
Грінченко М. 7, 30
Груша Х. 29
Грушевський М. 8, 11, 21, 26, 30, 31, 32, 35, 53, 57, 60, 65-67, 94
Гулак М. 75
Гучков О. 64
Демченко Т. 29, 32, 35, 50, 54
Дем'янов О. 71, 72, 98
Демуз І. 33
Денис В. 31, 35, 94
Джиджора І. 53
Дзюба І. 21, 34
Дмитрієнко М. 29
Добровольський П. 46, 47
Добролюбов М. 123
Домиловський (Дамиловський) М. 54, 55
Донцов Д. 16, 17

Дорошенко Д. 7, 30, 81
Дроздов Й. 82
Драгоманов М. 11, 17, 24, 28, 51, 53, 74, 76, 114-118, 120
Дубровіна Л. 31
Думова Н. 63, 75
Єлькін Б. 49
Енгельман І. 42
Єзерський М. 44, 45, 46, 50, 51
Єкельчик С. 30
Єліна Є. 31
Єлизавета Ісаївна (Ісааківна; див. Віхман Л., Шраг Єлизавета) 42, 83, 85-87, 90, 93, 100, 101, 103, 104
Єфремов С. 7, 30, 53, 66, 67, 81, 83
Желябов А. 119, 122
Животко А. 33
Жилкін І. 96, 97
Жук М. 45
Журавльова Т. 8, 26, 32, 35, 102
Заболотна І. 31
Замислов І. 52
Захаркін С. 31, 91
Зелік О. 35
Зеров М. 31, 34
І. М. (Див. Мохнатко І.) 107, 112
Ієваницька С. 29, 32-35, 53, 60, 75, 81
Ілля, св. 85
Іловайський Д. 114, 119, 120
Імшенецький М. 82
Імшенецький Я. 75
Іоллос Г. 117
Іскрицький М. 23, 80, 82
Іщенко Я. 29
Каніщева Н. 33
Каппелер А. 30
Карбасніков 96
Каришева В. 54
Карманський П. 31, 33
Карпинський О. 81
Карлович М. 49
Квітка-Основ'яненко Г. 24

Кедрін Є. 47
Кедрін Н. 46, 47
Керенський О. 71, 72, 81, 110
Кістяківський Б. 51, 53
Кобилянська О. 19
Ковалевський Г. 98
Кокошкін Ф. 48, 74, 75
Колюбакін О. 61, 62, 105, 106
Коник О. 39, 82
Коновал І. 23, 67
Корвольський-Гриневський М. 56
Короткевич М. 85, 86
Костомаров М. 74, 75
Котляревський С. 16
Коцюбинська М. 6, 29, 91
Коцюбинський М. 8, 10-13, 19, 21, 24, 31, 33, 45, 89, 91
Кравченко В. 30
Кривенко С. 29, 32, 34, 35
Кривобок О. 33
Крип'якевич І. 31
Крупеник Н. 108
Куліш П. 22, 24, 28, 75
Кульчицький С. 30, 69
Курас Г. 8, 31, 32, 34
Куршленко І. 29
Кутлер М. 46, 49
Лала 119, 122
Лассаль Ф. 123
Ленін (Ульянов-Ленін) В. 9, 10, 12, 32
Леночка (Див. Шраг-Чуднівська О.) 90, 91
Линники В. і І., брати 67
Ліфшиць Р. 29
Лобунець М. 108
Ломунов К. 50, 52
Лотоцький О. 15, 33, 46, 49, 50, 71, 72
Луначарський А. 9
Лурьє Ф. 113
Люце (Люц, Люцц) Л. 37, 38, 39
Ляшко С. 30-32, 34-35
Львов Г. 58, 109

Мазний В. 31, 33, 45
Мазур Г. 48
Мазура Х. 108
Макашин С. 52
Маклаков М. 57, 59
Максимович Г. 97
Мануйлов О. 81
Маргулієс М. 46, 47
Марголін А. 54
Маригодов К. 107
Марков Є. (ІІ) 57, 58
Матушевський Ф. 30, 81
Машевський О. 49
Мебель 97, 98
Мельниченко В. 66
Микола ІІ 52
Миридонова В. 39
Миронець Н. 29, 30
Мицик Ю. 31, 35, 94
Мілоченко І. 108
Мілюков П. 37, 40, 46, 49, 52, 55, 62, 70, 99, 110
Міхновський М. 16
Мішин В. 50
Міяковський В. 25, 31, 34
Могілянська Ганна (Анна) 102
Могілянська Лідія (Ладя) 24, 79
Могілянська Марія 8, 11, 14, 26, 27, 41, 88-104
Могілянська Олена 24
Могілянський Дмитро 24
Могілянський Михайло Михайлович 5, 6, 8-18, 20, 22-35, 37-87, 89-103, 106, 108, 113, 124-131
Могілянський Михайло Якович 100
Могілянський Петро 48, 95
Могілянські 8, 9, 11, 35, 97
Модзалевська Т. 34
Модзалевський В. 22, 34
Мойсей 19
Морозова А. 59
Мохнатко І. 107, 108, 112
Мочульський М. 31, 33

Мукоссева Л. 31
Муромцев С. 48
Муханов О. (А. А.) 106, 107
Навроцкая 90
Назарова Є. 39
Наулко В. 31
Некрасов М. 80, 81
Ніковський А. 81, 83
Оберучев К. 109
Оболонський 113
Огородніков М. 52
Олександр II 119
Олесь О. 21, 67
Онищенко О. 31
Оніщенко О. 29
Осташко Т. 29, 98
Панченко В. 91
Парахіна М. 59
Пергамент О. 37, 39
Перовська С. 119, 122
Петлюра С. 60
Петражицький Л. 44, 45
Петрункевич І. (Іван Ілліч) 46, 48
Петрункевич М. 46, 48
Піріг Р. 60
Пирожков М. 11, 14, 38, 42, 43, 47, 51, 96
Писарєв Д. 123
Пінчук 113
Платон 121
Плеве В. 105
Плеханов Г. 109, 112, 116
Полетун Н. 59
Полонська-Василенко Н. 12, 24, 33, 34
Помагай 113
Прокопович В. 81
Протопопов Д. 46, 48, 89, 90, 92, 94, 96
П'ядик Ю. 8
Рабинович 91, 92, 96, 97
Ратнер Б. 96
Ратнер М. 96

Ратнери, брати 92
Рахно О. 49, 94, 95
Реснт О. 30
Решетніков Ф. 116
Рильський М. 10, 31
Родіонов М. 40, 106
Руденко І. 81
Рубель В. 52
Русов О. 95
Руссобтовський М. (Див. Могилянський М. М.) 49
Рюрик, князь 115
Савельєв І. 48
Саліковський О. 60, 67
Саня 90
Сарбей В. 8, 31
Сафонов П. 50, 52
Сахаров 121, 122
Сац О. 80-82
Саша (Див. Віхман О.) 97
Свечин О. 23, 46, 49, 58, 60, 80, 82, 83, 86, 93, 94
Семко Д. 31
Сергєєв О. 34
Сидоров Д. 52
Ситін І. 51, 53
Сілер О. 108
Скобов А. 69
Скойбіда 108
Слабошпицький М. 8, 34
Смірнов П. 52
Смуток П. (Див. Стебницький П.) 67
Сократ 121
Соловійов В. 16
Соловійова В. 98
Спановський Я. 76, 77
Сріблянський М. (див. Шаповал М.) 65
Старицький М. 22, 108
Старовойтенко І. 29, 30
Стахович А. 94
Стахович М. 50
Стебницький П. 30, 33, 67

Степанець Г. 31
Степняк (Степняк-Кравчинський) С. 115
Степченко О. 30
Стефаник В. 19, 21
Столипін П. 109, 110
Струве П. 16, 57, 59, 62, 63, 95, 97
Сухачов-Рабінков 113
Сухотін М. 52
Тарковський А. 25
Терещенко М. 81, 100
Тиркова (Тиркова-Вільямс) А. 92, 94, 96
Тичина П. 10
Тишинський О. 98
Товстоліс І. 108
Толстая С. 52
Толстой Д. 107
Толстой Л. 47, 50, 51, 52, 124
Толстой П. 37, 39
Трубецької П. 48
Турченко Г. 39
Успенський Г. 116
Фанні Ісааківна 90
Федін К. 31
Фердинанд, ерцгерцог 62
Фесенко О. 29
Филипович П. 34
Філянський М. 67
Франко І. 11, 19, 21, 66, 67, 77, 78
Френкель З. 52
Хвост (Хвіст) В. 53, 54, 55
Хвост Є. 54, 55
Хижняков В. 90, 106
Хорунжий Ю. 8
Цегельський Л. 18
Церетелі І. 81
Чабан М. 8
Чарнецький Г. 85, 86
Чернишевський М. 119, 120
Чикаленко Є. 7, 30, 56
Чорний С. 108

Чуднівський В. 100, 104
Чупринка Г. 21, 67
Чурюков В. 48
Шамрай М. 32
Шандра В. 7, 30
Шаповал М. 16, 65
Шаховський Д. 81
Швидкий В. 49
Шіянів Є. 108
Шевченко В. 29
Шевченко Т. 11, 19, 24, 67, 75, 113
Шевчук В. 8, 34
Шекспір В. 25
Шелохаєв В. 33, 35
Шеремецінський Я. 60
Шершень Н. 108
Шершеневич Г. 70
Шингарьов А. 81
Шликевич О. 95
Шликевичі 93, 94
Шмід (Шміт, Шмідт) М. 38, 40
Шольп Є. 44, 45
Шраг Володимир 90, 91, 95
Шраг Єлизавета (Див. Віхман Л.) 56, 95
Шраг Ілля 6-8, 9, 11, 14, 26, 27, 29, 30, 32, 35, 37-87, 89-103, 105
Шраг Микола 95, 97
Шраг-Чуднівська Олена 90, 91, 95, 100-104
Шраги 94
Шульгін О. 81
Шумило Н. 5, 8, 10, 25, 29, 32, 34
Щегловітов І. 57, 59
Щеголев П. 113
Щербін Л. 33
Щоголев С. 16

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Австро-Угорщина 49
Америка (США) 40
Англія 94
Афон 121
Балкани 49
Балтійське море 104
Березайка, станція Миколаївської залізниці
Новгородської губернії 101
Бібрка 18
Болгарія 46, 49, 76
Боснія і Герцеговина 49
Будапешт 97
Велика Кошелівка, с. Ніжинського повіту 54
Велика Мурта, с. Красноярського краю 25
Велике князівство Фінляндське 48
Велико-Щимельська волость Городнянського повіту
56
Верхнє Поволжя 63
Виборг 104
Вінниця 10
Волга 63
Воля-Шидловська 105
Галичина (Галіція) 18, 19, 57, 58, 120
Глухів 10, 92
Городня 10, 54, 57, 60, 72, 73, 77, 80, 82-86, 96, 107,
112, 113
Городнянський повіт 13, 14
Дарданелли 52
Казань 60
Капрі 91
Київ 10, 11-13, 24, 56, 60, 70, 75, 79, 96, 108
Київська губернія 13, 45
Кінешма 63
Костромська губернія 52
Кролевець 92

Кронштадт 104
Ленінград 102, 113
Ленінградська область 104
Лондон 49, 113
Мінусінськ 54
Москва 13, 40, 43, 48, 50, 53, 57, 58, 60, 65-67, 93-95, 97, 98
Московська губернія 48
Московська держава 114
Мощенська волость Городнянського повіту 56
Мустамяки 45, 50
Нижній Новгород (Нижній) 63
Німеччина 49
Ніцца 95
Новгородська губернія 105
Ново-Боровицька волость Городнянського повіту 56
Новоукраїнське, с. Ріпкинського району 94
Одеса 39
Ока 63
Оранієнбаум 100, 104
Париж 46, 48, 113
Пензенська губернія 45
Петербурзька губернія 48
Петроград (Пітер) 20, 42, 47, 58, 65, 66, 68-70, 78, 86,
87, 98, 102, 103, 105, 106, 113
Польща 70, 94, 118
Прага 73
Рибінськ 63
Російська імперія (Російська держава) 9, 11, 13, 15, 17,
19, 26, 47
Росія 16, 17, 26, 38, 49, 53, 57, 59, 66, 70, 72, 74, 110,
112, 114-117
Ростов на Дону 68
Самарська губернія 48
Санкт-Петербург (Петербург) 10, 11, 14, 38, 41-43, 45,
47, 50, 51, 53, 54, 78, 90, 93, 95, 96
Сараєво 62
Саратов 105
Седнів, містечко Чернігівського повіту 87, 103, 104
Сибір 60

Симбірськ 60
Сосницький повіт 55, 123
Софія 51
Стародубський повіт 82
Старо-Руднянська волость Городнянського повіту 56
Сувальська губернія 94
Суразький повіт 82
Східна Галичина 18
Тверська губернія 105, 106
Томськ 57, 60
Томська губернія 60
Тупичів, село 83, 84, 87, 94
Тупичівська волость Городнянського повіту 56
Туреччина 49, 51, 52
Угорщина 97
Україна 15, 16, 18, 19, 75, 80, 81, 103, 104, 108, 109, 111
Уфимська губернія 39
Фінляндія 46, 70
Франція 114
Херсонська губернія 39
Церковище, с. Городнянського повіту 94
Чернігів 10, 23, 26, 51, 52, 54, 63, 64, 66, 68, 69, 77-85,
87, 97-99, 121
Чернігівська губернія (Чернігівщина) 7, 22, 48, 49, 63,
82, 94
Швейцарія 76
Ялта 90
Яриловичі (Нові Яриловичі), с. Городнянського повіту
87
Ярославська губернія 63
Ясна Поляна 52

14000, Чернігів, вул. Соснова, буд. 23 А, тел. 97-33-12

ПП «Освітньо-профорієнтаційний центр».

Редакційно-видавничий відділ

Підписано до друку 17.03.2014

Папір офсетний. Друк офсетний

Наклад 500 прим.

УДК 821.161.2-6:94(477)''1907/1917''

ББК 63.2(4Укр)6-8

Л 63

Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907-1917 рр.): Наукове видання / Упорядкування, передмова, примітки Т. П. Демченко, С. Г. Іваницької. – Чернігів: Просвіта, 2014. – 144 с.

Книга являє собою перше наукове видання листів адвоката, публіциста, літературного критика й письменника М. М. Могилянського (1873–1942) та його матері Марії Миколаївни (1866–1918) до відомого громадсько-політичного діяча І. П. Шрага (1847–1919), написаних у 1907–1917 рр. У вступній статті відтворено історію родини М. М. Могилянського, головні факти його біографії, провідні ідеї світогляду, творчі здобутки у царині публіцистики й художньої літератури, стосунки з адвокатом І. П. Шрагом; в контексті доби проаналізовано зміст пропонуваного епістолярію. В додатках подано розділ із мемуарів М. М. Могилянського «В девяностые годы», окремі пресові статті 1915–1917 рр., дотичні до змісту листів. Уперше оприлюднено список публікацій автора в чернігівській періодиці (1913–1919 рр.), укладений Т. П. Демченко.

Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та взагалі усіх, хто цікавиться історією України, долею її славетних родин та спадщиною «налізавбутих» інтелектуалів.

© Т. П. Демченко, С. Г. Іваницька

© Видавництво «Просвіта»

Тамара Демченко - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Світлана Іваницька - кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.